

Qaaccessa Adeemsaafi Faayidaa Hiibboon Oromoo

Ijoolleef Qabu: Haala Qabatama Aanaa Ada'aa

Masarat Tasfaayee

Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa (MA)

Guuttachuuf Muummee Afaan Oromoo,

Og-Barruufi Fooklooriitiif Kan Dhiyaate

Yunivarsiitii Addis Ababaa/ Finfinnee Kolleejii Namoomaa,

Qo'annoo Afaanii, Jornaalizimiifi Quunnamtii Muummee

Afaan Oromoo, Og-Barruufi Fookloorii

Hagayya 2008/2016

Finfinnee

Qaaccessa Adeemsaafi Faayidaa Hiibboon Oromoo
Ijoolleef Qabu: Haala Qabatama Aanaa Ada'aa

Masarat Tasfaayee
Gorsaan: Dastaa Dassaalany

Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa (MA)
Guuttachuuf Muummee Afaan Oromoo,
Og-Barruufi Fooklooriitiif Kan Dhiyaate

Yunivarsiitii Addis Ababaa/ Finfinnee Kolleejii Namoomaa,
Qo'annoo Afaanii, Jornaalizimiifi Quunnamtii Muummee
Afaan Oromoo, Og-Barruufi Fookloorii

Hagayya 2008/2016
Finfinnee

Yuunivarsitii Addiis Ababaa / Finfinnee
Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraatiin Booddee

Waraqaa Qorannoo Ulaagaa Digirii Lammaffaa (MA) Afaan Oromoofi Ogbarruun Guuttachuuf, Masarat Tasfaayeen, dhiyaate. Mataduree: ***Qaaccessa Adeemsaafi Faayidaa Hiibboon Oromoo Ijoolleef Qabu: Haala Qabatama Aanaa Ada'aa*** Irratti Qophaa'ee, Sadarkaa Ulaagaa Yuunivarsiitiin Kaa'e Guuttateera.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____
Qoraa Keessaa _____ Mallaattoo _____ Guyyaa _____
Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Ittigaafatamaa Muummee ykn Qindeessaa sagantaa digirii lammaffaa (MA)

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Galata	iv
Axeereraa	iv
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1.1. Seenduuba Qo’annichaa.....	1
1.2 Ka’umsa Qo’annichaa.....	4
1.3 Kaayyoo Qorannicha	5
1.3.1 Kaayyoo Gooroo.....	5
1.3.2 Kaayyoo Gooree	5
1.6. Hanqina Qorannichaa.....	6
1.7 Qindoomina Qorannoo.....	7
1.8 Haala Jireenyaa Hawaasa Naannoo Qorannicha.....	7
BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU	11
2.1. Fookloorii.....	11
2.1.1 Gosoota Fookloorii	13
2.1.1.1 Aartii Sochii Hawaasaa.....	13
2.1.1.2 Duudhaa Hawaasaa	13
2.1.1.3 Meeshaalee Aadaa	13
2.1.1.4. Afoola	14
2.1.1.4.1 Amaloota Afoolaa.....	15
2.1.1.4.1.1 Hurruubummaa	15
2.1.1.4.1.2 Lufummaa	15
2.1.1.4.1.3 Uummatummaa.....	16
2.1.1.4.1.4 Jijjiiramummaa	16
2.1.1.4.1.5 Miidhagummaa	16
2.1.1.4.1.6 Qindoomina.....	17
2.1.1.4.2 Faayidaa Afoolaa	17
2.2. Seenaa Dhufaatiifi Fayyadama Hibboo	18

2.3. Maalummaa Hibboo.....	19
2.3.1 Gosootaa Hibboo	20
2.3.1.1 Hiibboo-Hibibi.....	21
2.3.1.2. Hiibboon –Teentee.....	21
2.4 Adeemsa , Seeraafi YoomessaaTapha Hibboo	21
2.5 Faayidaa Hibboo	24
2.5.1 Dandeettii Yaadachuu Ijoollee Cimsa	25
2.5.2. Seenaa Barsiisuu	26
2.5.3 Safuu Hawaasaa Barsiisuuf.....	26
2.5.5. Dandeettii Afaanii Barsiisuu.....	27
2.5.6 Hiibboon Ijoollee Kalaqa Yaadaa Barsiisa	29
2.5.7 Bashannansiisuuf	29
2.6 Faayidaa Hiibboon Sammuu Ijoollee Qaruu Keessaatti Qabu	30
2.7 Marsaa Jireenya Dhala Namaa (Stages of the Human Life Cycle)	31
2.8 Yaadiddamoota Qorannoo Fookloorii	32
2.9 Sakatta’a Qorannoowwan Walfakkii	33
BOQONNAA SADII: MALA QORANNICHA	35
3.2 Madda Odeeffannoo.....	36
3.3 Iddattoo	36
3.3.1 Iddattoo Eerummaa.....	37
3.3.2 Iddattoo Akkayyoo.....	37
3.4. Mala Odeeffannoowwan ittiin Funaanaman.....	37
3.4.1 Afgaaffii	38
3.4.2 Bar-Gaaffii	39
3.4.3 Daawwannaa (Observation).....	39
3.4.4 Maree Garee Xiyyeeffate.....	40
3.5 Mala Qaaccessa Odeeffannoo.....	40
3.6. Muuxannoo Dirreefi Naamusa Qorannoo.....	41
BOQONNAA AFUR: QAACCESSA RAGAALEE.....	42

4.1 Adeemsa, Seeraa, Yoomessaafi Hirmaattota Hiibboo	42
4.1.1 Faayidaa Adeemsi Hiibboon Ittiin Raawwatamu Ijoolleef Qabu	42
4.1.2 Gahee Seerri Hiibboo Ijoolleef Qabu	46
4.1.3 Yoomessaafi Hirmaattota Hiibboo	50
4.1.4 Gahee Hiibboon Bashannansiisuu Keessatti Qabu.....	52
4.1.5 Gaheen Miira Morkii Uumuu Ijoolleef Qabu	54
4.2 Faayidaa Hiibboo	56
4.2.1 Faayidaa Hiibboo Maatii Keessatti	58
4.2.1.1 Maqaalee Barsiisuu Keessatti	58
4.2.1.2 Lakkoofsa Barsiisuu Keessatti	59
4.2.1.3 Dandeettii Falmii (Debat) Ijoollee Cimsuu Keessatti	60
4.2.1.4 Safuu Barsiisuu Keessatti	61
4.2.1.5 Aadaa Barsiisuu Keessatti.....	62
4.2.2 Faayidaa Hiibboo Mana Barumsaa Keessatti	63
4.2.2.1 Dandeettiwwan Afaanii Barsiisuu Keessatti.....	65
4.2.2.2 Jechoota Barsiisutiin	67
4.2.2.3 Caasluga Barsiisuu Keessatti	69
4.2.3 Sammuu Ijoollee Qaruu Keessaatti.....	71
4.2.4 Dandeettii Yaadachuu Ijoollee Cimsuu Keessatti.....	73
4.2.6 Naannoo Barsiisuu Keessatti	73
4.2.7 Kalaqa Yaadaa Ijoollee Cimsuu Keessatti	75
BOQONNAA SHAN: Cuunfaafi Yaboo	76
5.1. Cuunfaa	76
5.2. Yaboo	78
Wabiilee	79
Dabaleewwaan	81
Suuraawwaan	95

Axeereraa

Qorannoon kun adeemsaafi faayidaa hiibboon Oromoo ijoolleef qabu qaaccessuu irratti xiyyeeffata. Kaayyoon gooroo qorannoo kanaas, adeemsaafi faayidaa hiibboon Oromoo ijoolleedhaaf qabu qaaccessuun ibsuudha. Odeeffannoowwan afgaaffii, bargaaffii daawwannaa marii gareetiin odeefkennitoota irraa funaanaman walduraa duubaan akkaataa barbaachisummaa isaanitiin karaa al lakkoofasawaa ta'een, jechaan ibsamuun qaaceffamee jira. Kunis, mala qorannoo qoulqulleeffataa gargaaramuun kan raawwatameedha. Faayidaa hiibboon Oromoo ijoolleef qabu adeemsa raawwii hiibbootiin deeggaramee yammuu ilaalamu, heddu ta'uu isaa qorannoo kanaan bira gahamee jira. Kanaanis, qabxiwwan itti aanan argannoowwan qorannoo kanaati. Hiibboon Oromoo maatii keessatti: maqaalee wantoota gara garaa, lakkoofsa, haala falmii, safuu fi aadaa hawaasa keessa jiru adda baafachuun, beekumsa gama kanaan qaban akka cimsataniif heddu gargaaruu isaa maanguddoonnifi haadholiin odeeffannoo laatan hiibboo bu'ureeffachuun addeessanii jiru. Kana malees, hiibboon Oromoo mana barumsaa keessatti: dandeettiwwan afaanii, keessattuu dubbachuufi dhaggeeffachuu daran akka cimsatan taasisuu, dandeettii jechootaa hiikaafi faallaa isaanii waliinifi beekumsa gama caaslugaan qaban dabaluu isaa; akkasumas, hiibboon sammuu ijoollee kallattii gara garaan qaruu, dandeettii waa yaadachuu ijoollee cimsuu keessattiifi yaada haaraa akka isaan burqisiisan taasisuun isaa, odeeffannowwan qorannoo kanaaf walitti qabaman ragaa ba'anii jiru. Bifuma walfakkaatuun, adeemsa raawwii hiibboon ittiin taphatamu eeganii, hiibboo taphachuun, ijoollee obsa barsiisuu cinaatti, wantoota adeemsa sana keessatti raawwatamu sana xiqqeefachuun beekumsa gama kanaan ta'ee gama hiibbootiin qaban daran dabaluu, seera wantoota gara garaa barsiisuu, bashannansiisuun, dhiphinaafi nuffii tokko malee ijoollee beekumsa gara garaa goonfachiisuu, tapha hiibboo keessatti xiiqii walitti qabachuun gaaffilee ciccimoo wal gaafachuun beekumsa isaanii walii gabbisaa akka deemaniif, gargaaruu isaa maanguddoonnifi haadholiin odeeffannoo laatan adeemsicha bu'ureeffachuun ibsanii jiru. Kuni otoo ta'ee jiruu, sababoota gara garaatiin hawaasni hiibbooti fayyadamuu dhiisaa jira. Kanaafis, wanti akka sababaatti odeefkennitoota irraa argame, sababa aanaan Ada'aa magaalaatti dhiyoo ta'eef wantoota bu'aa teeknoolojii ta'aniin bakka bu'aa dhufuu isaa himu. Kunis, ijoolleen yeroo isaanii hiibbooti dabarsuu manna, fiilmii ilaalu, tapha kubbaa hordofuu, reediyoo dhaggeeffachuu, televiziyinii ilaaluufi darbee darbee feesbuukii fayyadamuuf iddoo akka laatan dubbatu. Haata'u malee, wantoota bu'aa teeknoolojii ta'an kanaaf bu'uurri afoola aslil ykn jaarraa heddu lakkoofsise kana ta'uun beekamaadha. Kanaafuu, bu'aawwan teeknoolojii kanaan deeggarama yoo dhimma itti ba'ame immoo, bu'aan isaa kana caalaa safaramuu danda'a waan ta'eef, dhimmicha hubannoo keessa galchuun itti fayyadamuun fala ta'a. Dhumarrattis, dameen afoolaa kun kallattii gara garaatiin faayidaa heddu buusuu osoo danda'uu irraanfataamaa dhufuun, akka hinbadneef qaama dhimmi ilaalu: hawaasni, barsiisotni, barattootni, Waajira Aadaafi Turiizimii hunduu gahee isaanirraa eegamu bahuun afoola jaalatamaafi bashannansiisaa kana kunuunsuun, bu'aa buusuu qabu akka buusu osoo godhanii gaarii ta'a.

Galata

Meeshaalee qorannoo kanaaf barbaachisan naaf kennuun, yeroo isaanii aarsaa taasisuudhaan, nuffii tokko malee jalqaba qorannoo kanaa kaasee, hanga xummuraatti beekumsaafi muuxannoo qaban hunda naaf hiruudhaan, milkaa'ina qorannoo kanaatiif, kallattii barbaachisu hundaan naqajeelchaa, deeggarsa walirraa hincinne naagochaa waan turaniif, gorsaa koo Dr. Dastaa Dassaalany guddaan galateeffadha.

Itti aansuudhaan, maatii koo osoo hin baratin na barsiisanii gama hundaan na bira dhaabbachaa turan, jalqaba barnoota sadarkaa tokkooffaa irraa kaasee hanga galma ga'iinsa hojii qorannoo kanaatti deeggarsa maallaqaafi yaadaan kan nacinaa dhaabbatan galanni keessan hin badin. Keessattuu, harmeekoo Adde Muluu Urgee kanan oolmaa ishee ofirraa kafalee fixuu hin dandeenye, waaqayyoo umrii dheeraafi ulfina isheef haa kennu.

Dadhabbi nabiraa qabda! Hiriyaakoo Seenaa Abbashuu nuffii tokko malee, kallattii madda odeeffannoo gara garaa naqajeelchuudhaan, na waliin dadhabuun, oolmaa namuu naan oolle naaf gochuu keetiif galanni kee kan dubbatamee dhumuu miti. Dadhabbiifi yaadaan nabira dhaabbachuu keetiin kaayyoo kee irra jirtuun naaf milkaa'i.

Kana malees, barumsa kana akkan baradhuuf najajjabeessuurraa kaasee, hanga galma gahiinsa hojii qorannoo kanaa, maallaqaafi yaadaan natumsuun nacinaa dhaabbachaa kan turete kanan baay'ee jaaladhuufi kabaju obboleettiikoo Sonaan Tasfaayee umrii dheeraafi ulfinan isheef hawwa. Akkasumas, yaadaan nawaliin ta'uun, hamilee naa kennuun najajjabeessaa kan turan hiriyoota koo Warqiyyee Alamuufi Roomaan Hirphoo galanni koo guddaadha. Keessattuu, waraqaa qorannoo kana sirreessitee, piriinti gochuun nuffii tokko malee kan nawaliin dadhabaa turte Room itti dabaleen galateeffadha.

Dhumarrattis, hiriyoota koo hunda beekumsa isaanii odeeffannoo gara garaa naaqooduun nawaliin turaniifi qaamolee yeroon odeeffannoo qorannoo kanaaf oolu funaanaa turetti ragaa barbaachisaa ta'e hunda eeyyamamaa ta'uun naaf kennan heddun isaan galateeffadha.

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1 Seenduuba Qo'annichaa

Boqonnaan kun odeeffannoo ka'umsaafi bu'uuraa dhiyeessuurratti xiyyeeffata. Haaluma kanaan, matadureewwan qorattuu dhimmoota qorannoo kanaaf kakaasan, kaayyoo qorannichi gaggeeffamuuf, qorannichi dalagamee gaafa fiixa ba'etti qaamota barbaachisuuf, qorannichi akka walii galaatti maal maalirratti akka daangeffamuufi yemmuu qorannicha kana gaggeessitu qorattuu gufuulee mudataniifi qindoomina qorannichaa fa'atu qaama barruu kana keessatti dhihaata. Akka qorannoon dhimma kanarratti gaggeeffame ibsutti, hiibboon gosa afoolaa umrii dheeraa qabuudha. Giriikonni, Hibiroonniifi ummanni Laatinii, durirraa eegalee hiibboo dhimma addaa addaaf gargaaramaa akka turan seenaan lafa kaa'a. Ummattoonnii kunneenis, hiibboo akka meeshaa bashannanaa, duudhaafi ogummmaa isaanii dhalootaa dhalootatti daddabarsuuf gargaaramaa turaniiru. Haata'u malee, ummattoota addunyaa kanaa mara biratti hiibboon bifa walfakkaataa hinqabu.

Yaada kana Dajanee Gammachuu (2014) yoo ibsu,

Riddle is one of the ancient forms of oral literature with numerous examples in Greek, Latin, Hebrew and Sanskrit tradition. Riddles literary ancestry dates all the way back to ancient Greece, where they were used as a cunning tool, to demonstrate wit and wisdom. However, riddles are not of the same type throughout cultures—they vary in styles."

Kana malees, hiibboon ummata addunyaa biroo keessatti faayidaa olaanaa qaba. Kanneen sirna barnootaa keessa galchuun itti gargaaramanis nijiru. Keessumaa, uummattoonni Afrikaa heddu hiibboo sirna barnootaa keessatti akka handhuuraatti itti gargaaramu. Faayidaa hiibboon hawaasa Shoonatiif qabu ilaalchisee yaada dhihaate mee yaa ilaallu:

Riddles are a central aspect of the system of education of the Shona people of Zimbabwe. Thus, they are part and parcel of a plethora of ways through which the traditional Shona of Zimbabwe not only sharpened the reasoning skills of the young but also provided recreation to participants. The search for solutions to riddles challenges the Shona child to think abstractly, broadly and deeply while their figurative language gives the child the chance to uncover their meaning through a reasoning process. The answer to a given riddle acts as a conclusion of the logical process and it is often a one word answer which both precise and clear to the participants (Ephraim Taurai, 2008).

Akka yaada dhihaateetti, hiibboon sablammii Zimbabwe keessaa tokko kan ta'e, Saba Shonatiif bu'uura barnootaati. Sabni Shonaa hiibboo barnoota qofaaf osoo hintaane, ittiin bashannanuufis itti fayyadamu. Deebii hiibboo barbaaduuf ijoolleen sablammoota shoonaa bal'inaafi gadifageenyaan akka yaadan nitaasisa. Garuu, hiika dubbii qolaa afaanichaa bifa barbaadameen deebisuu dhabuu danda'u. Deebii hiibboo kennuun adeemsa loojikiin wayita raawwatamu, jechaan ta'ee, gabaabaafi ifa ta'uu qaba.

Hiibboon, uummata addunyaa kanaa keessatti dandeettiin yaaduu isaanii akka qaramu, kana malees, hirmaattota waan gaafatame ykn deebii hiibboo sanaa akka ta'an gargaara. Ijoolleen wayita hiibboo gaafatameef deebii barbaadan icciitii addunyaa kanaa akka hubatan, bal'isanii akka yaadan, akkasumas, waan kamiifuu sababa himuu akka danda'an jajjabeessaa; guddisas. Akkasumas, hiibboon dandeettiin ijoollee kallattii hundaan akka qaramuuf gargaara. Kanaaf, faayidaa hiibboon ijoolleef qabu daran bal'aadha.

Yoomiifi eessatti akka ta'e himuun nama rakkisullee, akkuma ummata addunyaa kanaa, ummata Oromoos hiibboon dhimmoota addaa addaaf isa gargaaraa akka ture wal nama hin gaafachiisu. Oromoon uummata gaanfa Afrikaa keessaa turaaleessaafi asliidha. Eenyummaa isaa ibsuuf malan hiibboo gargaaramuun hambaalee, barsiifataafi aartii ogummaa isaa dagaagsuun dhalootaa dhalootatti nidabarsa.

Yaada olii kana ilaalchisee Hart, Donn Varris (1964) akkana jedha, "The riddle of a tribe ... are ways in which tribal differences are expressed. If we regard each tribe as having in some degree its own pattern of culture, riddles are one of the ways in which that pattern is most clearly seen." Hiibbowwan sabafi sablammoota, karaa garaagarummaan sabichi ittiin ibsamuudha. Tokkoon tokkoo sabaafi sablammootaa aadaafi adeemsa inni qabu waliin hamma tokko yoo kabajne, hiibbowwan ammoo yeroo heddu karaalee adeemsi eerame kunniin ifatti ittiin mul'atanidha.

Yaada hayyuu kanarra wanti hubatamu, hiibboon aadaa saba tokkoo baasee ibsurratti meeshaa guddaa ta'uusaati. kana malees, garaagarummaa sabaafi sablammootaa gidduu jiru adeemsa

dhihaannaafi haala qabinsaa illee, ifa gochuurratti ga'umsa olaanaa qabaachuu isaa salphaatti hubachuun nidanda'ama.

Ummata Oromoo biratti hiibboon faayidaa adda addaa qaba. Ijoolleen jalqabaa kaasanii, hiibboon qaramaa mirgaafi dirqama isaanii beekaa guddatu. Kunis, seera mataasaa danda'een kan taphatamu ta'uu, akka kanaa gadii ibseera. Tapha isaanii keessatti ijoolleen tasa seera hincabsan. Kanaaf, ijoolleen seera baraa akka guddataniif gargaara. Kana malees, yoo deebii wallaalan lafa, gabaa ykn magaala kennu. Kunimmoo dirqama ba'uu dhabuun gatii akka nama baasisu baruu jedha. Yaada kana ilaalchisee Addunyaa (2014:23) akka itti aanutti lafa kaa'a:

Seerota tapha kanaa keessaa inni tokko kan nama lamaan (gaafataa fi deebisaa/gaafatamaa) taphatamu ta'uu isaati. Namootni lameen gaafataa fi gaafatamaa erga ta'an booda gaafataan gaaffii isaa dhiheessa. Gaafatamaanis wantoota deebii itti fakkaatan maqaa dhahuun gaaffii dhihaatef deebisuf yaalii godha. Seerri tapha kanaa inni biraa seera seensaa gaaffii duraa kan qabu ta'u isaati. Hiibbon tapha ijoolleen ittin bashannanan ta'u isaan maddii ijoolleen aadaa fi naannoo isaanii akka baran gochuu irratti kan shoora guddaa taphatuudha.

Yaadolee armaan olitti ibsaman irraa hiibboon ummata Oromoo biratti faayidaalee heddu akka qabu hubachuun nidanda'ama. Kunis, hiibboon adeemsa ittiin raawwatamuufi seera mataa isaa kan qabuudha. Kun immoo, ijoolleen adeemsa waan tokkoo baruu cinaatti, seera waan tokkoo baruufi kabajuu akka danda'an isaan taasisa. Haata'u malee, dhiibbaa gama adda addaan jiru irraa kan ka'e, faayidaan hiibboon ijoolleef qabu yeroo ammaa kana, dagatamaa dhufeera. Kanarraa ka'uunis, yeroo amma keessa jirru kanatti sadarkaan itti fayyadama hiibbo gadi bu'ee jira. Rakkoon kun immoo kan madde hubannoo hawwaasni faayidaa hiibboofi adeemsi raawwii isaa ijoolleef gumaachu ilaalchisee qabu, gadi bu'aa ta'uurraan kan ka'eedha. Kana malees, sababa babal'ina magaalaarraa kan ka'e, ijoolleen qooda galgala galgala hiibboo taphatan waan biraatti mukuu ba'uunis nijira. Dabalataanis, yeroo ammaa kana ilaalchi ijoolleen hiibboo taphachuuf qabdullee gadi bu'aadha.

Kanaaf, dhimma kanarratti qorannoo geggeessuun barbaachisaa waan ta'eef, fuulleffannaan qorattuus, qaaccessa adeemsaafi faayidaa hiibboon Oromoo ijoolleef qabu haala qabatama aanaa Ada'aa sakatta'uuf dhimmame.

1.2 Ka'umsa Qo'annichaa

Ummanni Oromoo, ummata afoola baay'ee gabbataa ta'e qabuudha. Afoolli ummatichaas, akka cirracha galaanaa waraabamee hindhumne kun, afaanichi sirnoota darban keessa afaan hojiifi barnootaa ta'uu dhabuurraan kan ka'e, haalaafi sadarkaa barbaadamuun irratti hinhojjetamne. Haata'umalee, yeroo ammaa kana afaan hojii ta'uu isaaatiin, dhaabbilee barnoota olaanootii hanga sadarkaa duraatti irratti hojjetamaa jira. Akkasumas, afaan barnootaafi barnoota afaanii ta'ee tajaajiluurratti argama. Kana yoo jennu, ammas sadarkaa barbaadamerra gayeera jechuu osoo hintaane, sadarkaa abdachiisaarra jiraachuu isaa qorannoowwan dhaabbilee barnoota olaanoorratti gaggeeffamaniifi ifaajee namoonni dhuunfaa taasisaniin haala gaariirra jiraachuun isaa, ifatti mul'ata.

Manneen barnootaa immoo afoola Oromootti lubbuu horuun, akka dhalootaa dhalootatti lufuuf qooda olaanaa qabu. Hiibboonis, damee afoolaa keessaa tokko ta'uun hubatamee irratti hojjetamuu qaba. Hiibboon bifa gaaffiifi deebiitiin kan dhiyaatu ta'ee ijoolleen bashannanaa akka barataniif shoora guddaa gumaacha. Kana malees, sammuun ijoollee akka waa qotee, xiinxalee, madaalchisee deebii bira akka gahan waan godhuuf sammuun ijoollee qaruun cimsuu keessatti, qooda guddaa qaba. Adeemsaafi faayidaa hiibboon Oromoo ijoolleef qabu kun, qorannootiin yoo deeggarama bu'aan isaa caalaatti fayyadamtootaaf ifa ta'uu danda'a.

Qorattuun qorannoo kanaas, qorannoo adeemsaafi faayidaa hiibboo irratti gaggeessuuf fedhii kan horatte, wayita hojiif Godina Shawaa Bahaa Aanaa Ada'aa turteefi muuxannoo waggoota dheeraa bakka sanatti argatteen, ijoollee naannoo sanaas ta'ee hawaasni naannoo hubannoo isaan faayidaafi adeemsa hiibboorratti qaban sababa hubatteef. Akkasumas, mana barumsaa keessatti wayita qabiyyee kitaaba barnoota Afaan Oromoo bu'ureeffachuun, hubannoo barsiisonni hiibboorratti qaban sakattaatu baay'ee gadi bu'aa ta'ee waan itti mul'ateef. Dabalataanis, maatii isaanirraa hiibboo baran wayta gaafattu, yaadni barattootarraa argatte quubsaa ta'ee waan itti hinmul'anneef. Kana malees, Aanaaleen godina shawaa bahaa jala jiran sababa Finfinneetti dhihoo ta'aniifi akka karoora mootummaa biyya kanaatti naannoon qorannoon kun irratti gaggeffamemmoo “industrial zone” kan jedhamu keessatti waan argamtuuf afoolli ummata Oromoo naannoo kanaa kallattii adda addaan faayidaa keessaa bahaa jira. Hiibboon falaasama

dinqisiisaa qabu kunis akkuuma afoola warra kaanii fayyadaa hinjiru. Kanaaf, qorannoo kana keessatti falaasamni dinqisiisaan kun otoo hinbadin, faayidaa kennuu qabu kennaa dhalootaa dhalootatti akka darbu taasisuuf kan gaggeeffameedha.

Dhumarratti, ijoolleen naannoo kanaa sabaafi sablammoota heddu waliin jiraatu (coexistence), kun immoo, adeemsa yeroo dheeraa keessa aadaa, afaanfi afoola alagaan akka liqimsamaniif karaa bana laataa? yaaddoon jedhus sodaa qorattuurratti waan uumeef, dhimma kanarratti qorannoo gaggeessuf fedhii horattee jirti.

Kanarraa ka'uudhaan qorrattuun gaaffilee bu'uuraa qorannoo kana keessatti deebii argatan, akka kanaa gadiitti lafa keessee jirti:

- ❖ Adeemsifi faayidaan hiibboo dandeettiiwwan afaanii keessatti qooda akkamii qabu?
- ❖ Maatiin, ijoollee isaanii adeemsa hiibboon, hiibboo akka taphatan hammam jajjabeessaa jiru?
- ❖ Mana barnootaa keessatti barsiisonni hiibboo kitaaba barataarratti dhihaate bu'uureffatanii barnoota afaanii barsiisaa jiruu?
- ❖ Waantoonni itti fayyadaminsa hiibboof gufuu ta'an maal fa'a?
- ❖ Hiibboon waabarsiisuu keessatti gahee akkamii qaba?

1.3 Kaayyoo Qorannicha

1.3.1 Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa adeemsaafi faayidaa hiibboon Oromoo ijoolleedhaaf qabu qaaccessuun ibsuudha.

1.3.2 Kaayyoo Gooree

Kaayyoo gooroo bu'uura godhachuudhaan kaayyooleen gooree armaan gaditti dhihaatanis, xiyyeeffannaadhaan ilaalamanii jiru:

- ❖ Adeemsifi faayidaan hiibboo dandeettiiwwan afaaniif gumaacha taasisu adda baasa;
- ❖ Sadarkaa hubannoo hawaasaa gama faayidaafi adeemsa hiibbootiin jiru ni ibsa;
- ❖ Barsiisonni faayidaa hiibboon afaan barsiisuu keessatti qabu, beekanii itti fayyadamaa jiraachuu isaanii addaan baasee ibsa;

- ❖ Waantoota itti fufinsaan hiibbooti fayyadamuu hawaasaaf gufuu ta'an addaa baasuun kaa'a;
- ❖ Faayidaa hibboo waabarsiissuu keessatti qabu ni eera.

1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon kun adeemsaafi faayidaa hiibboon Oromoo ijoolleef qabu qaaccessuu irratti xiyyeeffata. Firiin qorannoo geggeeffame kanarraa faayidaa hiibboon qabu aanichaa waliin walqabatee jiru ifa gochuu bira darbee adeemsa hiibboon itti raawwatamu ni addeessa. Dabalataanis, barsiisonni faayidaa hiibboon barnoota afaanii keessatti qabu beekanii itti fayyadamaa jiraachuu isaanii addaan baasee ibsa; kanneen cinaatti faayidaa hibboon waabarsiissuu keessatti qabu ni eera, hubannoo hawaasni faayidaa hiibboorratti qabu, waantoota itti fayyadaminsa hiibboof gufuu ta'anfaa adda baasee ibsa. Darbees, namoota dhimma kanarratti qorannoo biraa geggeessuu barbaadaniif daandii saaqaaf, jedhamee abdatama.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun “Adeemsaafi Faayidaa Hiibboon Oromoo Ijoolleef Qabu Haala Godina Shawaa Bahaa Aanaa Ada'aa” qaaccessuurratti xiyyeeffata. Qorannoo kana osoo godinaaleefi aanaalee naannoo Oromiyaa keessa jiran mara keessatti gaggeessuun bu'aa argamu mul'isanii, baay'ee gaarii ture. Kana gochuun immoo, humna namaa, yeroofi baasii guddaa waan gaafatuuf ulfaataadha. Kanaafuu, aanaalee Godina Shawaa Bahaa keessa jiran keessaa, aanaa Ada'aa qofarratti daangeffamuun gaggeeffame. Mata duree kana jalattis, aanaa sana keessatti adeemsaafi faayidaa hiibboon ijoolleef qabu, sadarkaa hubannoo hawaasaa gama adeemsaafi faayidaa hiibbootiin jiru, itti fayyadamiinsi adeemsa hiibboo yeroo ammaa irra jiru, barsiisonni faayidaa hiibboon afaan barsiisuu keessatti qabu beekanii itti fayyadamaa jiraachuu isaanii, hiibboon dandeettiwwan afaanii cimsuu cinaatti waa barsiisuu keessaatti gahee qabaachuu isaa, waantoota itti fufinsaan hiibbooti fayyadamuu hawaasaaf gufuu ta'an tokko tokkoon kaasee ibseera.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Qorannoon kun yeroo gaggeeffamutti hanqinaalee garagaraatuu qorattuu mudatee jira. Inni tokko qorannoowwan kanaan dura bal'inaan 'qaaccessa adeemsaafi faayidaa hiibboon Oromoo ijoolleef

qabu' jedhurratti hojjetame kan hinjirre ta'uu isaa irrayyuu, warri hojjetamanis irra caalaan isaanii manneen kitaabaa keessa waan hinjirreef argachuu hindandeenye. Inni biroon, namoonni aanicha keessatti hiibboo beekan baay'inaan dhabamuu isaanii; warren kuun ammoo sababa babal'ina magaalaarraan kan ka'e wantoota ammayyummaa qaban, kan akka raadiyoofi televiziyiiniitti gargaaramuun sagantaalee adda addaa hordofuun waan liqimfamaniif, odeeffannoo gahaa sirriitti kennuuf fedha dhabuu, akkasumas, waa'eedhuma kanaayyuu kaasuun ulfaataadha jedhanii yaadu. Haata'u malee, tattaaffii qorattuun taasisteen ragaaleen barbaachisoo ta'an funaanamanii qorannoon kun galma ga'uu danda'eera. Gama namoota odeeffannoo kennuu didaniitiin, hamma danda'ametti yeroo fudhachuun namoota aadaa isaanii boonaniifi ammallee fayyadamoo ta'an barbaaduun odeeffannoon akka funaanamu ta'eera.

1.7 Qindoomina Qorannoo

Qorannoon kun adeemsaafi faayidaa hiibboon Oromoo ijoolleef qabu qaaccessuu irratti kan xiyyeeffatu yoo ta'u, qorannichis boqonnaalee garaagaraatti qoqqoodamee dhihaatee jira. Haaluma kanaan, boqonnaan tokkoffaan seensa, seenduuba, ka'umsa, kaayyoo, barbaachisummaa, daangaa, hanqina qorannoofi haala jireenyaa hawaasa naannoo qorannichaa of jalatti hammata. Boqonnaa lammaffaan ammoo, yaada haayyonni dhimma kana ilaalchisanii lafa kaa'an kanneen adda addaa sakatta'uun, bakka itti dhihaatedha. Boqonnaa sadaffaan, malaafi qorannichaa kan qabatu yoo ta'u, boqonnaa arfaffaan ammoo, ragaalee jiran dhiheessuu, qaaccessuufi ibsuu qabata. Boqonnaan shanaffaafi inni xumuraas cuunfaafi yaboo of keessatti hammata.

1.8 Haala Jireenyaa Hawaasa Naannoo Qorannicha

Aanaan Ada'aa aanaalee godina Shawaa Bahaa jala jiran keessaa tokko yoo ta'u, akka odeeffannoo Waajira Aadaafi Turizimii Aanaa Ada'aarraa argameetti, aanaan kun dhaabbilee tajaajila hawaasummaa kanneen akka mana barumsaafi mana yaalaa qabdi. Aanaan kun mana barumsaa Sadarkaa 1ffaa (5-8) shantamii torba, mana barumsaa Sadarkaa 2ffaa (9-10) afur, qabdi. Mana yaalaa ilaalchisees kellaa fayyaa shan, buufata fayyaa diigdamii afur, qabdi. Dabalataanis, Finfinneetti dhihaachuufi magaalli guddoo aanaa kanaa Bishooftuu ta'uun aanaalee Oromiyaa jireenyaaf mijataa ta'an keessaa ishee tokko taasiseera.

Aanaan qorannoon irratti adeemsifame kun magaalaa Finfinneerraa gara Baha Oromiyaatti kan argamtuufi aanaalee godina Shawaa Bahaa jala jiraniin kan marfamteedha. Aanaan kun Finfinneerraa km 42 kan fagaatu yoo ta'u, magaalaa guddittii godinichaa Adaamaarraammoo gara dhihaatti km 48 fagaatee argamti. Aanaaleen ollaa ishee daangessanis KaabaanAanaa Gimbichuu, Kibbaan Aanaa Liiban Cuqqaalaa, Bahaan Aanaa luume yoo ta'u, Lixaan ammoo Bulchiinsa Magaalaa Dukamdha.

Akka odeeffannoon Waajira Aadaafi Turiizimii Aanaa Ada'arraa argame ibsutti aanaan kun haalli qilleensi isaa badda-daree of keessaa qaba. Lafti aanittiin qabdu hektaaraan yoo shallagamu gara 42,425 ta'a. Kana keessaas lafa qonnaaf oolu hektaaraan 27,298.125 kan qabdu yoo ta'u, hawaasni aanichaa bal'inaan qonnaafi horii horsiisuudhaan jiraata. Uummanni aanaa sana keessa jiraatus dhiira 85,042, dhalaa 77,943 walumaagalatti 162,985 ta'a. Hawaasni aanichaa amantaa kanneen akka Ortodoksii, Pirotestaantiifi Waaqeffataa akka hordofu odeeffannoon waajira Aadaafi Turiizimii aanichaa irraa argame nimul'isa.

Aanaan kun gandoota baadiyyaa 18 fi bulchiinsa magaalaa xixinnoo 4 kan qabdu yommuu taatu irra caalaan uummata aanichaa lafa qotuufi loon horsiisan (95%) hojjatoota mootummaafi kanneen biroo (5%) irrati kan hundaa'edha. Bal'inni lafa aanichaa 42,421.037 keessaa lafti qonnaa heektaara 27,298.125, lafti dheedicha (margaa) heektaara 2,702.345 dha. (Madda: Barruu Aanaa Ada'aa, 2007:6)

Aanaan kun iddoowwan hawwata tuurizimii tokko tokko keessatti nimul'atu. Isaan keessaa beekamoon kanneen armaan gaditi. Tokkoffaan haroowwan aanicha keessatti argaman yoo ta'u, yeroo ammaa kana Bulchiinsa Magaalaa Bishooftuu jala yaa galan malee kan ummata aanaa kanaati. Kana malees, bakki bashannanaa magaala sana keessatti argamu turistoonni aanicha deddeebi'anii akka daawwwataniif gargaareera.

Karaa biraatiin aadaafi duudhaa ummatichaan walqabatee yoo kan ilaallu ta'e: Aadaan, haala jiruufi jireenya hawaasa tokkoo kessatti sirna ittiin bulmaatati. Kanaaf, hiika aadaa kana qofa jedhanii lafa kaa'uun rakkisaadha.

Yaada kana Harries, L. (1971:10) yoo ibsu “ culture taken in its wide ethnographic sense is that complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, custom and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society.” Kana jechuun aadaa yoo bal’ifnee ilaallee waan wal xaxaa qaama hunda haammatu kan beekumsa, amantaa, aarti, haamilee, seera duudhaa, dandeettiwwaniifi amaloota garagaraa hawaasa keessatti dhala namaatiin fudhatanii argaman kan of keessaa qabuudha. Uummanni Aanaa kanaa aadaa hedduu qaba. Kanneen keessaa aadaa fuudhaafi heerumaa, aadaa awwaalchaa, aadaa sirbaafi kanneen kana fakkaatan fa’aadha. Aadaawwan tarreeffaman keessaa Aadaa fuudhaafi heerumaa yoo ilaallu:

Akka obbo Guraaraa Liiban jiraataa ganda Dhankaakaa jedhanitti gosawwan fuudhaafi heeruma uummata aanaa kana keessatti argaman bakka gurguddoo shanitti qoodamu. Isaanis: Kaadhimachuu, Butii, Aseennaa, Hawwii (fedha jara lamaaniin raawwatu), Dhaalaafi kkf tu jira. Aanaa Ada’aa keessa uummattoota jiran keessaa 99.5% uummata Oromoo yoo ta’an. Afaan dhalootas ta’ee afaan hojii isaanii Afaan Oromooti. Akkasumas, uummatni Amaaraafi biroo ammoo 0.5% yoo ta’an afaan dhalootas ta’ee afaan hojii isaanii Afaanuma Oromooti. Saboonni Oromoo hintaane kunis Afaanuma Oromoo gargaaramu.

Aanaa kana keessatti amantiiwwan garaagaraatu argama. Isaanis: amantii waaqeffannaa, kiristaanaafi Isilaamaati. Amantiiwwan Kiristaanaafi Isilaamaa sababa dhiibbaa alagaatiin uummata aanaa kanaatti kan dhufe yoo ta’u, amantiin waaqeffannaa garuu amantii ganamaa uummatichaati. (Gizaachoo Gadaa) Kanaaf, waaqeffannaan amantaa uumamaa isa ganamaa kan uummata gurraachaati.

Akka odeeffannoon Waajira Aadaafi Tuurizimii Aanaa Ada’aarraa argame ibsutti moggaasni maqaa aanaa kan argame, maqaa gosa Oromoo naannoo kana jiraatuurraati. Obbo Caalaa Soorii kitaabasaa Hora Harsadii jedhu (2014) akka itti aanutti kaa’a. Jalqaba Oromoon Booranaafi Baarentuutti qoodama. Boorannis Boorana Kaabaa, Boorana Kibbaafi Gujii jedhamuun bakka sadiitti qoodama. Haaluma kanaan, Booranni Kaabaas Tuulamaafi Maccatti qoodama. Tuulamni ilmaan sadii qaba. Isaanis, Bacho, Daacciiifi Jiilleedha. Daacciiin ilmaan sadi qaba. Isaanis, Sooddoo, Aboofi Galaani. Galaan ilmaan ja’a godhachuun ja’an Galaan jedhamu. Ilmaan ja’an

Galaan jedhamuun kan yaamaman, Ada'aa, Jidda, Liiban, Aabbu, Warra Jaarsaafi Gaaddulladha. Kanaaf, Hidda Latinsa Ada'aa moggaasni maqaa aanaas kanumarraa argame Madda: Ragaa Caalaa Sooriifi Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffaa} (1998).

Egaa, kanarraa waanti hubatamu maqaan moggaasa Aanaa Ada'aa jedhu sanyii (latii) Oromoo Tuulamaa (Ada'a kan Galaani, Galaan kan Daaccii, Daacciiin kan Tuulamaati). Moggaasichis, kanumarraa dhufe. Maqaan aanaan kun ittiin waamamtus, maqaa latii Oromoo Tuulamaa keessaa maqaa 'Ada'aa' jedhamusanarraa akka dhufe odeeffannoon Waajira Aadaafi Tuurizimii Aanaa Ada'aarraa argame nimul'isa.

Hawaasni Oromoo aanaa Ada'aa keessa jiraatu, akkuma hawaasa aanolee biraa keessa jiraatuu ilaalcha, amantaafi aadaa akkasumas barsiifata, meeshaalee aadaa, aartiiwwan garaagaraafi duudhaa kan dhalootaa dhalootatti darbaa dhufe qaba. Dabalataanis, hawaasa sana keessatti namoonni ayyaantuu ta'an, kan waa'ee fuula duraa raagan, qoricha aadaa qopheessanii kan kennaniifi aadaa hawaasaa kanneen akka dhaabii dallaa, jala bultiifi arrabsoo fuudhaafi heerumaa, dhungoo, silga baasuu, kan ixaana ykn finjaala namni buna itti dhufe akkasumas, kan moora ilaalanii waan namni tokko argatu ykn rakkoo nama tokko mudatuufi kkf kan itti himan nijiru. Kanaafuu, aadaa mimmiidhagaafi qorannoon irratti hinadeemsifamiin hedduu qabdi.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

Boqonnaa kana keessatti xiinxala barruuwwan hiibboodhaan walqabatuuratti xiyyeeffata. Adeemsaaf akka mijatu foklooriirraa kaanee ogafaan ilaaluu yaalla. Achumaan gara dhimma qorannichaa hiibbooti dhufna. Boqonnichi akka walii galaatti kutaalee sadi of keessaa qaba. Isaanis: tokkoffaan yaadrimee dhimmoota hiibboodhaan walqabatanii dhiyeessuu, lammaffaan yaadiddamoota qorannoon kun bu'uureffatee gaggeeffame dhiyeessuu yemmuu ta'u, sadaffaan qorannoolee dhimmoota mata duree kanaan walitti dhihaatan sakatta'uudhaan walitti dhufeenya isaaniifi addaddummaa isaanii ibsuun dhiheessudha.

2.1. Fookloorii

Fookloorii ilaalchisee hiikni murtaa'aan lafa kaa'ame hinjiru. Haata'umalee, kitaabotni adda addaa waa'ee fookloorii hiika adda addaa lafa kaa'aniiru. Hiikni isaan kennan kun walfakkeenya qaba.

Folklore is the social, material and oral culture of primitive societies. The social culture comprises such forms as festivals, dances and religious rites. The material culture comprises architecture and art and crafts. The oral culture includes songs, tales, legends, proverbs and riddles (A. Isaacs, 1981: 457).

Yaada kanarraa akka hubatamutti fookilooriin hawwaasummaa, meeshaalee hambaa fi afoola hawaasaa walii galaati. Aadaan hawaasa kanneen akka taphootaa adda addaa, shubbisa, hojiiwwan amantaa kan hammatu, meeshaan aadaa immoo, ogummaawwan ijaarsa garaagaraa fi akkasumas afoolli hawaasaa faaruwwan, durduriwwan af-seenaa, mammaaksa fi hibboo kan of jalatti qabudha. Kana malees yaadni kanaan wal fakkaatu akka armaan gadiitti kennameera.

Folklore in its broadest sense is the part of the culture, customs and beliefs of society that is based on popular traditional. It is produced by the community and is usually transmitted orally or by demonstration. In addition to folklore and poetry the principal subjects treated in this article, folklore includes arts and skills and music dance (Encyclopedia American, 1995: 498).

Barruu biccuu armaan olii kanarraa kan hubatamu fookilooriin yeroo bal'iffamee ilaalamu aadaa, barsiifataafi gochawwan hawwasa duudha beekamaa irratti kan hudaa'udha. Kan uumamus, hawaasummaan ta'ee afaaniin dhalootaa dhalootatti kan daddarbu ta'uusaati.

Akka Melakneh (2006:8) ibsutti "Every group together or by common interest and purposes weather educated or un educated, rural or urban, possessed of traditions which may be called its folklore" jedha.

Akka yaada olii kanaatti, dhalli namaa hundi wantoota walitti isaan hidhan ykn wal isaan fakkeessan kan barates ta'ee hin baratiin, baadiyaas ta'e magaala qaamni aadaa walitti isaaniin hidhu fookiloorii jedhamuu akka danda'uudha. Kana jechuun hawaasni kamiyyuu waan isaan walfakkeessu kan qabaniifi hawaasa barateefi hinbaratiin akkasumas, magaalaafi baadiyyaan kan hin daangeffamne ta'uu isaa mirkaneessa.

Folklore is informally learned, an official knowledge about the world, our selves, our communities, our belief, our cultures, and our traditions that is expressed creatively through words, music customs, actions, behaviors and materials. It is also the interactive, dynamic process of creating, communicating and performing as we share that knowledge with other people (Smiz, M. & Stephen 2005:12).

Yaada oliirraa kan hubatamu, fooklooriin osoo itti hin yaadiin kan baratamu, beekumsa dhaabbataa kan hin taane, waa'ee addunyaa, waa'ee keenya, waa'ee uummata keenyaa, waa'ee amantaa keenyaa, waa'ee aadaa keenyaafi barsiifata keenyaa jechatti, muuziqaatti, gochatti, amalaafi meeshaaleetti gargaaramuun oguma (kalaqa) hawaasaa kan ibsudha. Akkasumas, walitti hidhaminsaafi raawwiin beekumsa waljijjiiruu keessa uumamaa kan deemudha.

Fooklooriin duudhaa, aadaa, amataafi eenyummaa saba tokkoo kan ibsuudha. Yaada kana Steven (1976:552) akka ibsutti, "Folklore is the traditional beliefs and customs of a community passed on by word of mouth," jedha.

Akka yaada kanarraa hubachuun danda'amutti, fooklooriin duudhaa, amantaafi barsiifata hawaasa tokkoo afaaniin kan dhalootaa dhalootatti darbu ta'uu isaa agarsiisa. Kun ammoo, hawaasa hariiroofi eenyummaa wal fakkaataa qaban keessatti ta'uu isaati. Kanatti dabaluun, Oring E. (1986 :135) Dundes waabeffachuun akka ibsitutti, "Folk can refers to any group of people what so ever who share at least one common factor. The common factors create a sense of collective identity, so that any population with such a sense could be regarded as a folk" jetti.

Akka yaada olii kanarraa hubachuun danda'amutti 'folk' jechuun garee hawaasaa kamiyyuu ta'ee yoo xiqqaatee, xiqqaate waan tokko kan waliin qooddatan jechuudha. Waan isaan waliin qooddatan kun ammoo miira eenyummaa keessatti uumuu akka danda'u agarsiisa. Miirri eenyummaa kun dhuftee hawaasichaa, aadaafi amantaaf bu'uura ta'a. kanaaf gareen hawaasaa uumamu fooklooriif bu'uura ta'a.

2.1.1 Gosoota Fookloorii

Fookilooriin gosoota gurguddoo afur qaba. Isaanis: Aartii Sochii Qaamaa, Duudhaa Hawaasaa, Meeshaalee Aadaafi Afooladha. Dorson (1972)

2.1.1.1 Aartii Sochii Hawaasaa

Aartiin sochii hawaasaa gosa aartii keessaa isa tokko ta'ee, ogummaan isaa sochii qaamaatiin kan mul'atuudha. Aartiin sochii qaamaa sirba. Kunis, sirboota aadaa adda addaa sagaleefi sochii qaamaa waliin dabaalamanii kan dhiyaatanidha. Aartiin kun sagalee qofaan ykn sagaleefi sochii qaamaan qindaa'ee kan dhiyaatus ofkeessatti hammata. Sochii qaamaafi diraamaa ogummaa qo'atamuufi wantoota qo'ataman of keessaa kan qabuudha.

"Folk performance referred as folk lore in action. It creates mental image." Dorson. (1972), akka yaada kanaatti aartiin sochii hawaasaa ennaa sochii qaamaatiin dhiyaatu sammuu namaa keessatti fakkii wayii uuma. Walumaagalatti, aartiin sochii qaamaa tapha aadaa (ragada, dhiichisa, shaggooyyee, shubbisa, geelloofi kkf) fi ispoortii aadaa (gugsii fardaa, wal'aansoo, saddeeqa, sigigoo, furdudoo, utaalchaa/kaannaa, xiyyee, korboofi kkf) of jalatti hammata.

2.1.1.2 Duudhaa Hawaasaa

Inni kun damee fookloorii keessaa isa tokko ta'ee, meeshaalee aadaatiin baay'ee walitti dhiyaata. Dorson (1972:3) akka jedhutti duudhaan hawaasaa gochaafi ogummaa dhuunfaarratti xiyyeeffannaa kan itti godhu hariiroo (walitti dhufeenya) garee irratti. Ummata keessatti umrii dheeraa kan lakkoofsiseefi hawaasni hundi itti waliigalee kan fudhateedha. Duudhaan hawaasaa ce'umsa sadarkaa (sirna gadaa, dhaqna qabaa, fuudhaafi heeruma...) qoricha aadaa, haala lakkoofsa baraa, jilaafi kabaja ayyaanaa bashannanaafi barsiifata amantii kan ofkeessaa qabuudha. (Fekede, 1991:10-15)

2.1.1.3 Meeshaalee Aadaa

Meeshaa aadaa kan jennu, namoonni fedhii meeshaafi xiinsammuu guutachuuf, dandeettii ogummaa agarsiisuuf jecha kan hojjatan wantoota ijaan mul'ataniifi harkaan qabamuu danda'aniidha. Kan gurraan dhagahamu ykn afaaniin dubbatamurra caalaa kan ijaan ilaalamuudha. Kunis aadaa, amantaafi falaasama hawaasa tokkoo kan calaqqisiisudha. Namoota ilaalchafi barsiifata tokko qabaniin dhalootarraa dhalootatti bifa ilaalamuufi harkaan qabamuutiin qabeenya aadaa darbuu danda'uudha. Isaanis: ijaarsa manaa, ijaarsa dallaa, faayaafi meeshaalee

harkaan hojjataman, kan akka hojii harkaa, aarti fakkii, hojii qiyyasaa, uffata aadaa, nyaata aadaafi meeshaalee sirbaafi kkf gooroo kana jalatti ramadamu. Meeshaaleen aadaa kunniin garaagarummaafi walitti dhufeenya aadaa hawaasa adda addaa jidduu jiru kan mul'isaniidha.

2.1.1.4. Afoola

Beektota Oromoo biratti Afoolaaf jecha “ogafaan” jedhus kan gargaaraman jiraattanillee, ani qorannoo koo keessatti akkuma Asafaan jedhe 'Afoolan' fayyadama. "Afoolli ogummaa hawaasaa kan afaaniin dholootaa dhalootatti daddarbudha." (Asaffaa Tafarraa :2009)

Afoolli dubbii afaaniitiin yeedaloon kennameefi ykn osoo hinkennamin kalaqaafi ogummaa dhimma hawaasummaa adda addaa irrattti xiyyeeffatuudha. Haala kanaan aadaa, duudhaa, safuu, seenaa, eenyummaa hawaasaa walumaagalatti, ogummaafi (wisdom) jireenya hawaasa tokkoo ibsuuf humna guddaa qaba.

Afoola gargaaramee hawaasni, eenyummaa ofii beeksisa; dhuftee hidda dhaloota isaa seenessa; waa'ee jireenya waliigalaa irratti falaasama qabu ibsata. Aadaafi duudhaan ofii kan ittiin tursiifamus afoolaani. Gaddaafi gammachuu, hawwiifi abdii, jibbaafi jaalala, injifachuufi injifatamuu, deeggarsaafi mormii, hunduu afoolaan ibsamu; afoola keessa jiru. Kanaafuu, afoolli mankuusa jiruufi jireenyaafi beekumsaati jechuun nidanda'ama. Seenaan dalagame tokko labata itti aanuuf akka lufu, sanyiin isaaniis itti fufiinsa akka qabaatu, afoolaan mirkaneeffama. Duudhaa hawaasa gaarii tahe, fudhatama godhatee, kabajemee akka jiraatu, badaafi fokkisaa kan tahe ammoo akka dhabamu, yookaan akka baduuf ogafaanitti dhimma bahama. Hawaasa tokko irra balaan yoo gahu, (beela, godaansa, waraana, dhukkubaafi kkf) ogafaaniin ibsama; ittiin yaadatama. Balaawwan mudatan kunneen irratti, hawaasichi ilaalcha akkamii akka qabu miidhaan irra gahe hammam akka cimu, ogafaaniin qindaahee labata dhufuuf lufa (Addunyaa Baarkessaa 2014: 167).

Maddi Afoolaa mudannoowwanfi muuxannoowwan hawaasaati. Hawaasni hundumtuu (kan barnoota ammayyaa qabuufi hinqabne) ogafaan kan qabu yoo tahellee, hedduminaan qabeenya warra barnoota ammayyaa hinqabneeti.

Yeroo hundumaa dhimma hawaasa gara garaa irratti mammaaksi mammaakamu, durduriin himamu, dhimma waaqeffannaa gara garaa irratti faaruwwan dhiyaatan, dhimma hojii qonnaa waliin walqabatee weedduwwan jiran yeroo loon bobbaasan sirbi tikee, yeroo namni du'u booyichi dhagahamu, yeroo ayyaana waggaa, gaa'elaa, gammachuu gara garaa sirboonni

dhiyaatan, bakka namni tokkoo ol tahee walarge maratti baacoon dhiyaatu, walaloo namoonni beekamoon himan, afseenaa maanguddoonni dubbatan hundi ogafaan hawaasni waa'ee mataa isaa, naannoo isaa, namootaafi addunyaa kanaa irratti ilaalchaafi falaasama qabu kan ittiin ibsatudha.

Namoonni dhuunfaas tahe hawaasni, afoolaan gargaaramanii jireenya keessa jiran madaalanii qeequ; deeggaru, mormu, isa darbe itti yaadatu, isa dhufuuf raaju. Akkamitti akka uumaman, maaliif akka uumaman qoratu. Amala namootaa ittiin hubatu. Jireenya isaaniif bu'uura kan tahe ittiin faarfatu. Jabinaafi laafina ittiin qoratu; daa'immaniifi dargaggoota ittiin barsiisu, gorsu.

Qorannoo kiyya waliin gosoonni fookloorii kunniin kan waliin deeman ta'anis, irra caalaa meeshaa aadaan kan wlaqabatuudha. Sababni isaa hiibboon gooree afoolaa keessaa isa tokko waan ta'eefi. Kanaaf dhimma itti ba'uuf dirqamee jira. Addunyaa Baarkessaa (2014: 17) "Gosti afoolli akka bishaan galaanaa waan ta'eef, lakkaa'amee dhumuu baatanillee, bishaan kana keessaa geerarsa, sheekkoo, hiibboofi kanneen kana fakkaatantu muul'ata" jedha."

2.1.1.4.1 Amaloota Afoolaa

Afoolli amaloota gara garaa qaba. Isaan keessaa warreen bu'uura ta'an: hurruubummaa, jijjiirama, lufummaa, ummatummaafi qindaa'ina. Jaarraa W.fi Wasanee B. (2001:163) Tokkoon tokkoon isaanii akka armaan gadiitti ilaalla.

2.1.1.4.1.1 Hurruubummaa

Afoolli bareedina goonfatee miira dhaggeeffattoota tuquun ykn kakaasuun akkasumas, qalbii namaa booji'uun kaayyoo isaa galmaan gahuu kan danda'u hurruubummaa ykn gochaan yoo dhiyaateedha. Yaada kana ilaalchisee Zarihuun Asfaaw (1992:25), yoo ibsu, Afoolli gochaan malee dhiyaatu ittoo soogidda malee qophaa'u waliin tokko yoo jenne gurra guddisuu hinta'u. Akka inni jedhutti, gocha malee kan dhiyaatu yoo ta'e miidhagina hinqabu. Miiraafi qalbii dhaggeeffattootaa harkisuufi booji'uus hindanda'u. Kanaafuu, akkuma dubbiin mammaaksaan bareeddu, afoollis gochaan bareeda.

2.1.1.4.1.2 Lufummaa

Adeemsi afoolli tokko dhalootarraa dhalootatti itti darbu lufummaa jedhama. Afoolli karaa lamaan dhalootarraa dhalootatti daddarbuu danda'a. Haasaa afaaniifi gocha. Kanneen afaaniin

daddarban: mammaaksa, hiibboo, walaloo, eebba, abaarsaafi kkf yoo ta'an; kanneen gochaan daddarban immoo: weedduu, geerarsa, dhiichisa, tapha ijoollee, geelloofi kkf dha. kanneen gochaan dhalootarraa dhalootatti daddarban wantoota lama ofkeessaa qaban. Kan gurraan dhageenyuufi sochii qaamaati.

2.1.1.4.1.3 Uummatummaa

Uummatummaan amaloota afoolaa keessaa isa tokkoodha. Afoolli Oromoo kan uummata Oromooti. Afoolli akka kitaabaa abbaa barreesseen hinwaamamu. Uummata sanaan waamama. Sababni isaas, maddi afoolaa uummata waan ta'eef. Afoolli yeroo kamiyyuu garee barbaada., akkasumas, amala hawaasummaafi nama walitti qabuu fedha. Uummanni karaalee adda addaan afoola keessatti qooda fudhachuu danda'a. Fakkeenyaaf, dhaggeeffachuun, jalaa qabuun, irratti hirmaachuun, sochii taasisuunifii kkf kaasuun nidanda'ama. Kanaaf, "Afoolli dimshaashaa (yuniversality) irratti xiyyeeffata."

2.1.1.4.1.4 Jijjiiramummaa

Afoolli jijjiiramaaf baay'ee kan saaxilameedha. Sababni isaas, afaaniin dhalootarraa dhalootatti waan daddarbuuf akkuma jirutti dabarsuun rakkisaa ta'uu danda'a. Kunis jechaan miidhagina keessa irraa hafuu yookaan itti dabalamuu danda'a. Afoolaafi hawaasa gargar baasanii ilaaluun ulfaataadha. Hawaasni tokko immoo diinagdee, siyaasaan, amantaan, teeknolojiifi haala jiruufi jireenyaan jijjiiramuu wan danda'uuf afoollis jijjiiraamuu danda'a. Kana ilaalchisee Finnegan (1970:17) yoo ibsitu, "There are also the clases when the performerintroduces valiation or order to pieces or event totally nawsforms interms of the ditailed word in structure, or the content." yaada kana irraa hubachuun akka danda'amutti, afoolli dhaloota tokko irraa gara dhaloota biraatti kan daddarbu afaaniin waan ta'eef fageenya yerootiin kan ka'e qabiyyeefi buusaa isaarratti jijjiiramni uumamuu kan danda'u ta'uu nuuf mirkaneessaa.

2.1.1.4.1.5 Miidhagummaa

Afoollan oromoo hunduu miidhagina mataa isaanii qabu. Kunis, afoolli tokko haala taa'e sanaan ergaa isarraa barbaadamu sana dabarsuu dandeenyaan miidhagaadha jechuu dandeenya. "Miidhagummaan haala afoolli sun miira sammuu ilma namaa hawwachuu danda'uun dhiyaachuu isaa kan mul'isuudha." Jaarraafi Wasanee (2001:168) Yaada kana irraa kan hubannu miidhagummaan afoolaa hubatamummaafi qindoomina isaatiifis gahee guddaa qaba jechuudha.

Kanaaf, miidhagummaan afoolaa miira ilma namaa akka hawwatu taasisuuf ergaan isaa hubatamuun gahee guddaa qaba.

2.1.1.4.1.6 Qindoomina

"Afoolli tokko qindoomina qabaachuu qaba. Akka feeteedhaan kan uumamuu miti. Ergaa gadi fageenya qabus akka inni dabarsutti afoola tolchu. Sababa qindaa'ina isaatiin afoolli miidhagina qaba jedhama. Kanaafuu, gurra dhaggeeffataatti nitola." Jaarraafi Wasanee (2001:168) Akka yaada kanarraa hubannutti qindaa'uun afoolaa miidhagina isaatis gahee guddaa akka qabuudha. Akkasumas, dhaggeeffattoota ofitti harkisuufis faayidaa qabaachuu nihubanna. Kanaafuu qindaa'uun afoolaa hubatamuu afoolaatiif bu'aa guddaa qaba.

2.1.1.4.2 Faayidaa Afoolaa

Afoolli jiruufi jireenya ilma namaa keessatti gahee guddaa qaba. Ummatni tokko ogbarruu mataa isaa yoo hinqabaanne, seenaa dhalootaa gara dhalootaatti dabarsuuf, barnoota afaanniffaan ittiin kenname, jireenya hawaasaa; aadaa, duudhaa, seenaa, amantaafi kabajni hawaasni tokko waan tokko irratti qabu ibsuuf afoolli yeroo heddu madda ta'uudhaan kan tajaajiluudha.

Afoolli gaaffilee bu'uura ka'aniif deebii kenna. Dhalli namaa jireenya isaa keessatti wantoota isaaf hingalle maraaf deebii argachuu barbaada. Waa'ee uumamaafi asdhuftee wantoota uumamaa baruuf gaaffilee garaa garaa nikaasa. Fakkeenyaaf, Gaangeen maaliif dhala dhabde? Samiin maaliif nurraa olfagaate? Gaaffilee jedhan deebisuu keessatti afoolli nitajaajila (Misgaanuu 2011:53) .

Kana malees, Afoolli jiruufi jireenya hawaasa tokkoo cimsuufi guddisuu keessatti bakka olaanaa qaba. Kana ilaalchisee, Feqaden (1991:17), Afoolli sirna barnootaa guddisuufi miidhagina itti dabaluuf gahee olaanaa akka taphatu ibsee jira. Akka inni jedhutti afoolli jiruuf jireenya hawaasa tokkoo cimsuu bira darbee gama barnootaatiin gahee olaanaa qaba. Kunis barumsi kannamutti miidhagina dabaluun fudhatamummaa isaa guddisa.

Dabalataanis, Finnegan, (1970:16) gama isheetiin Afoolli tokko tokko jalaa bahuuf mala taasifamu keessatti tajaajilli inni qabu olaanaa akka ta'e kaasti. Akkasumas, afoolli beekumsa cimsuuf, aadaafi afaan guddisuuf, seenaa galmeessuufi jaalala hawaasummaa agarsiisuuf nifayyada. Afoolli dhimmoota gara garaa keessatti gahee olaanaa qabaachuu isaati. Kunis, baruuf barsiisuu cimsuu, hawaasa jidduutti waliin jireenya gaarii uumuuf, wantoota raawwatamaa turan

deebii isaanii yaadachiisuuf, seenaa, aadaa, falaasamaafi safuun hawaasaa eegamee akka turuuf barbaachisaa ta'uu hubanna. Kanatti aansuun immoo, yaadrimeewwan hiibboon walqabatan tokko tokko duraa duubaan kaasnee ilaaluuf yaalla.

2.2. Seenaa Dhufaatiifi Fayyadama Hibboo

Qorannoon yeroo adda addaatti gaggeeffame akka ibsutti seenaan itti fayyadama hibboo baay'ee fagoo akka ta'e himama.

“Riddle is one of the ancient forms of oral literature with numerous examples in Greek, Latin, Hebrew and Sanskrit tradition. Riddles” literary ancestry dates all the way back to ancient Greece, where they were used as a cunning tool, to demonstrate wit and wisdom.” (Abrahams & R.D. 1972).

Akka yaada armaan oliirra hubachuun danda'amutti hiibboon gosa afoolaa kan qarooma ummattota addunyaa kanaa duriin walqabatudha. Mul'istuun kanaammoo addunyaa kanaaf qarooma bifa kamiyyuu kaasuun yoo barbaachise qarooma ummata Giriik durii, Laatinootaa, Hibirootaa warren kana fakkaataniitu ka'a. Yaanni armaan oliis jaarraa hedduu dura Giriikonni akka meeshaa bashannanaa, ragaa jiruufi ogummaa isaanii ittiin agarsiisaa turanidha.

Qorataan Afoolaa Awedoba (2000:35) jedhamu seenaa fayyadama hiibboo hiika kennamaafii tureen walqabsiisee yoo ibsu akkana jedha:

The riddle as a folk literature genre has been defined variously since 400 AD when, according to Scott (1965:15), Cledonius Pompeius Julianus attempted a definition. Scott (op. cit.) goes on to inform us that the different attempts at the definition of the genre to this date have not been adequate. To Scott, these definitions '...are little more than descriptions of some of the major characteristics of the genre, and tell us nothing about how the riddle qua genre is formally distinct from other literary or folkloristic genres within cultures.' Perhaps the problems of genre definition that bedevil the riddle are not unexpected as they inhere in most taxonomic classifications.

Akka waraabbii armaan oliirraa hubachuun danda'amutti hiibboon umurii dheeraa akka qabu agarsiisa. Kunis dhaloota kiristoos boda bara 400 irraa kaasee akka ta'etu himama. Hiikni kennamaafii turrelee garaagarummaa haaqabaatu malee, hiibboon umurii dheeraa akka qabu beekamaadha.

2.3. Maalummaa Hibboo

Hiibboof kana jedhanii hiikaa namni hundi irratti waliigalu kennuun ulfaataa akka ta'e beektonnni adda addaa nihimu. Kanaafis sababa addaa addaa kaa'u.

Defining riddles precisely is hard and has attracted a fair amount of scholarly debate. One definition famous in Anglophone scholarship is that of Alan Dundes and Robert A. Georges: 'a riddle is a traditional verbal expression which contains one or more descriptive elements, a pair of which may be in opposition; the referent of the elements is to be guessed'. In some traditions and contexts, riddles may overlap with proverbs (w.w.w.reddle.com.).

Yaada armaan olii kanarraa kan hubannu hiibboo qixa nama hunda walii galchuun hiikuun rakkisaa akka ta'e hima. Haata'u malee, hiibboon hima, gaaffii yookaan gaalee hiika lama qabudha jedhu beektonni dhimma kanarratti qorannoo gaggeessan. Karaa biraammoo tapha furmaata yookaan deebii barbaadudha. Akkasumas, hiibboon amala nama bashannansiisuu qaba. Afoola keessattis hiibboon gaggabaabaa, kan unka walfakkaataa qabuufi kan bifa yeedaloon jedhamudha.

Hiikkaan hiibboof namni Okumba Miruka (1999 : 135) jedhamu kenne immoo akka armaan gaddii ta'a:

Riddles is word puzzles in which familiar objects or situations are referred to in figurative terms for us to decipher what is actually meant. This definition points to how riddles are rich language and meaning. In his earlier publication, Miruka observes that riddles presents peculiar characteristics of a concept whether those characteristics are physical, behavioural or habitual and requires the unraveling of the concealed literal reference.

Hiikkaa hiibboof kenname armaan oliirraa hubachuun kan danda'amu hiibboon tapha waantoonni naannoo beekamoon dubbiiwwan qoolaa garaagaraa fayyadamuun ibsamanidha. Kanaanis hiibboon jechoota mimmiidhagoo fayyadamuun baay'ee badhaadhaadha. Dabalataanis, hiibboon amala mul'atuufi hinmul'anne adda addaa calaqqisiisuu keessatti bakka olaanaa qaba.

Hayyuun, Okpewho (1992:293) jedhamu gama isaatiin hiibboo yammuu ibsu, akkana jedha: "Riddle is a verbal puzzle in which a statement is posed in challenge and another statement offered in response either to the hidden meaning as the form of the challenge." Yaada kanarraa hubachuun akka danda'amutti hiibboon gaaffii afaaniin dhiyaatuufi kan deebii barbaadu ta'uu isaati. Hiibboo hiikni isaa dhokataa waan ta'eef, gaaffii hiibbootiif deebii isaa argachuuf

gadifageenyaan yaaduu gaafata. Kun immoo, furmaata rakkoo tokkoo barbaaduu waliin wal qabata.

Dabalataan, Misgaanuun, (2011:51) hiibboof yammuu hiika kennu, "Hiibboon akaakuu afoola Oromoo keessaa isa tokkodha. Hiibboon jiruufi jireenya uummata oromoo keessatti bakka olaanaa qaba." jedha. Akka yaada kanaatti hiibboon damee afoolaa keessaa isa tokko ta'ee, jiruufi jireenya hawaasaa keessatti gahee olaanaa qaba.

Akkuma ummattoota Afrikaa biroo ummanni Oromoos hiibboo gargaaramuun daa'imman faayidaa hiibboorraa argamu akka argataniii guddatan gochaa ture. Akka mul'istuu aadaattis itti gargaaramaa jira. Yaada kana Addunyaa (2014) akka armaan gadiitti ibsa.

Oromoon gara hundaanu aadaa gara garaan kan miidhage ta'un isaa waan bekkamudha. Miidhaginni aadaa Oromoo kan itti calaqqifamu keessaa inni tokko kutaaleen gara garaa hawaasichaa aadaa fi duudhaa guddicha kessatti kan ofii isaanii kan qaban ta'u isaati. Aadaa Oromoo kessatti manguddooti, dubartoonni, dargaggoonnifi ijoolleen kan ittiin beekaman ittiin miidhagan aadaaleen gara garaa jiru. Isaan kanneen kessaayis tokko hiibboodha.

Yaada armaan oliirraa hubachuun akka danda'amutti hiibboon ummata Oromoo biratti bakka guddaa kan qabuufi aadaa uummata Oromoo keessatti gareen hawwaasaa afoola mataa mataa isaanii akka qaban, aadaafi afoolli kunis miidhagina isaanii akka ta'etti lafa kaa'a.

2.3.1 Gosoota Hiibboo

Akka Dajanee Gammachuu jedhutti hiibboo ulaagaa adda addaa gargaaramuun qoqqooduu nidanda'ama. Ulaagaalee kanas "Oxford Advanced Learner's Dictionary" wabeeffachuun yoo ibsu akkas jedha.

Riddles can be classified in different ways-according to their types, level of difficulty, and forms. According to their types they are categorized in to two- enigmas and conundrum. Anenigma is a problem in which the solution is expressed metaphorically, and it requires cleverness and careful thinking for its solution. It is mysterious and difficult to understand. Generally it describes a word (Oxford Advanced Learner's Dictionary, 2006) .

Garuu, ummata Oromoo biratti hiibboo gosa lamatu beekama. Isaanis: Hiibboo _ Hibibiifi Hiibboon _Teentee jeedhamuuun beekamu. Lamaaniifuu maqaan kun kan kennameef waan

gaafatamaan jedhee jaalaa qaburraa ka'uun yoo ta'u, hiibboo hibibii keessatti gaafataan "hiibboo" yoo jedhu gaafatamaan immoo "hibib" jechuun jalaa qaba.

2.3.1.1 Hiibboo-Hibibi

Moggaasni gosa hiibboo kanaaf kenname waan gaafatamaan jedhe jalaa qaburratti huundaa'uun yoo ta'u, gaaffiin gaafatamu waanuma naannoo jiru karaa biraa jechoota qola ofirraa qaban gargaaramuun bifa gaaffiin dhiheessuudha. Fakkeenyaaf, qaamoota miiraa shanan keessaa tokko gaafachuu yoo barbaadame akka kanatti gaafatu. "Godoo gamaa balballishii lama." Deebiin hiibboo kanaa "funyaan" yoo ta'u, akkaataan itti gaafatame garuu akkaataa itti beekamuun miti. Kunis ijoolleen naannoosaanii gadi fageenyaan akka hubatan taasisuuf gargaara. Qorannoon kunis gosoota hiibboo lamaan jiran keessaa gosa hiibboo hibibi kana bu'ureeffachuun kan gaggeeffameedha.

2.3.1.2. Hiibboon –Teentee

Gosti hiibboo kanaas akkuma isa armaan olii waan jeedhamee jalaa qabamuun kan yaamamu yoo ta'u, gosti hiibboo kanaammoo gaafataan "hiibboo" yoo jedhu gaafamaan immoo "Teentee" jechuun jalaa qaba. Gosti hiibboo kanaa immoo ijoolleen hawwaasa naannoo isaanii akka baraniif gargaara. Kana malees lakkoofsa barsiisuu keessatti bakka guddaa qaba. Akkaataan itti taphatamus akka kanaa gadiiti.

"There is also another form of hiibboo called hiibboon-xar. This form of hiibboo asks to identify the family the person asking the question has in mind. He/she will provide how many boys and girls that family has." (Dajanee Gammachuu 2014:48) Akka yaada kanarraa hubannutti, gosti hiibboo kanaa immoo ijoolleen haalaan naannoofi hawaasa naannoo isaanii baraa akka guddataniif bakka olaanaa qaba waan jedhuudha.

2.4 Adeemsa , Seeraafi YoomessaaTapha Hiibboo

Afoolli kamiyyuu seera mataasaa qabaachuu bira darbeeyyuu yeroofi bakka itti taphatamu qofa qofatti qaba. Bu'uuruma kanaan, hiibboonis adeemsa, seera, yeroofi bakka itti taphatamu kan daangeffame qaba. Kunis, hiibboon guyyaa akka hintaphatamne seeruma hiibbootu daangessa. Akka afoola Orommoo keessa jirutti hiibboo guyyaa yoo taphatan "gaafatu namatti ba'a", "eegeen namatti ba'a" ykn "bulguutu bosonaa ba'ee nama nyaata" jedhameetu himama. Kunis hiibboon tapha ijoollee waan ta'eef, ijoolleen hiibboo yoo guyyaa haasa'an hojii hiiku, taphatti

goranii jabbii, looniifi bushaa'ee midhaan nyaachisu jedhameetu itti yaadamee ijoolleen akka hiibboo guyyaa hintaphanne kalaqame. Yaada kana Dajanee Gammachuu akkana jedhee ibsa.

Riddles are the interest of children. Yet, they are not allowed to riddle during the day time. It is said that a day time riddling brings about blindness. The justification behind seems to be common and obvious. Primarily, it is to threaten children to concentrate on their daily activities and to control the possible interference of riddles with the children's normal (expected) chores. In addition, during the evening time adults and elder children are relatively free and have the opportunity to assist kids in riddling. Hence, children are encouraged to riddle mainly during the evening after the day's work. Yet, nowadays this is violated by schools where teachers often use riddles, stories, puzzles, and proverbs to teach children. Children are regularly invited to riddle in class as icebreaker, and teachers use them to transmit knowledge and/or shape behavior.

(Dejene Gemech 2014 :47)

Akka yaada kanaatti sababiin hiibboo galgala taphatamuuf inni biraa galgala galgala maatiin hunduu hojiirraa galanii waan walfaana mana keessa jiraniif gama adda addaan ijoollee kana deeggaaruu danda'u. Haat'u malee seerri kun mana barnotaa keessatti akka cabe ibsa.

Akkuma gosoota afoola kanneen biroo hiibboon seera mataasaa danda'een taphatama. Seera hiibboon ittiin taphatamu Dajanee Gammachuu akka kanaa gadiitti ibsa.

Riddles is used by the Oromo people to teach kids the art of problem solving. The person asking the question will begin by saying Hibboo! and the people who take part in the game will say Hibib! Then the person asking the question will go on and say his/her question. The people taking part in the play do not have to wait for permission to answer, if they know it they can simply say what they think the answer is. The person who says the correct answer first will then get the chance to ask an other riddle. If no one can answer the riddle the one asking is considered a winner and should give the answer. But, before answering the question he/she will ask those playing the game what they are willing to give him/her (maal naaf kennita? - what would you give me?), usually a place, a town, city or country. If he/she accepts the gift then he/she will welcome the place by blessing it and some times curses the rest of the places he/she hasn't been given. Then the answer is given. If those playing think the answer doesn't seem to fit with the question they will argue their case and ask the elderlies to confirm the riddle is correct (Dejene Gemechu 2014 :41).

Hiibboo taphachuuf dursa gareen lamaan galgala galgala ibidda biratti wal arguun dirqama. Itti fufee lameenuu fedha erga qabaatanii gaafataan “hiibboo” jedhee eegala. Gaafatamaanis, “hibib” jechuun itti fufa. Gaafataanis gaaffiisaa itti fufa. Gaafatamtoonni osoo eeyyama hingaafatiin

abbaan deebii hiibboo gaafatamee beekuuf itti fufa. Abbaan deebii sirrii jalqaba deebise gaafataa ta'uun itti fufa. Haaluma kanaan hiibboo taphachuun dabaree dabareen itti fufa. Adeemsuma kana keessa hiibboo gaaffatamaniif deebii kennuu yoo dadhaban gaafataan deebii akkanumaan itti hima osoo hintaane maal naaf kennita jedhee gaafachuun akkuma naannootti baratametti bakka bakkatti lafa, magaala, biyya yookaan gabaatu kennamaafi. Gaafataan lafa fudhate eebbifachuun warra hiibboo deebisuufi wallaalanimmoo abaaree ykn arrabseetu deebii hiibboo sanaa itti hima. Gareen deebii wallaalan akkanumaan arrabsamu osoo hintaane jalaa miliquuf “Saanqaa Waaqaa jala seenee jedhu.” Kun akka hin arrabsamneefidha. Gaafataan hiibboos nama kana arrabsuu itti fufa. Erga arrabsee booda deebii itti hima. Kunis ijoollee keessatti xiiqii hammana hinjedhamne uumuun akka ijoolleen si'atee hiibboo taphattu kan gargaaru yoo ta'u; gama biraan immoo ijoolleen walaloo arrabsoo kana jedhannii yoo wal arrabsan dandeettii waa yaadachuu, dandeettii afaaniffaan walaloo dhiheessuu, ija jabinaa, mirgaafi dirqama, itti gaafatamummaa fudhachuufi kanneen kana fakkaatan barachaa guddatu.

Hawaasa Oromoo biratti hiibboon tapha ijoollee jedhamuun beekama. Taphni kun yoomessa mataasaafi seera mataasaa danda'een akka taphatamu kitaabuma armaan oliirratti ibsameera. Aadaa Oromoo kessatti hiibboon tapha ijoolleeti. Taphni kunis bifa gaaffiifi deebiin kan taphatamuudha. Yeroon itti taphatamus yeroo baay'ee galgala erga loon galan booda hanaga sa'atiin hirriibaa gahuu ibidda maddii taa'aniiti. Seerota tapha kanaa keessaa inni tokko kan nama lamaan (gaafataa fi deebisaa/gaafatamaa) taphatamu ta'uu isaati. Namootni lameen gaafataa fi gaafatamaa erga ta'an booda gaafataan gaaffii isaa dhiheessa. Gaafatamaanis wantoota deebii itti fakkaatan maqaa dhahuun gaaffii dhihaatef deebisuf yaalii godha. Yoo deebii sirritti argate gaafataan 'beekte ykn argatte' jadheenii bakkawaljijjiirun, jachuunis inni gaafataa ture gaafatamaa ta'un fi inni gaafatamaa ture gaafataa ta'un tapha isaanii itti fufu. Gaafatamaan deebii yoo beekuu ykn argachuu dadhabe garuu gaafataan deebii itti himuf lafa naa kenni ykn na obaasi jadhaan. Gaafatamaanis lafa maqaa dhahee kenna ykn dhugi jadhaan. Gaafataan garuu laficha fudhatee ykn dhugee deebii itti himun dura gaafatamaa deebii argachuu dadhabuu isaaf ni arrabsa. Wanti taphicha mi'essus kanuma. Gaafataan gaaffii deebiin isaa akka laayyootti hin argamne gaafatee lafa fudhatee ykn waan fedhe dhugee morkaa isaa arrabsuuf yaalii godha, gaafatamaanis gara kaanin deebii dhabee akka hin arrabsamne sammuu isaa hojjachiisun waan danda'u hunda gochuf yaala.

“Seerri tapha kanaa inni biraa seera seensaa gaaffii duraa kan qabu ta’u isaati. Hiibboon tapha ijoolleen ittin bashannanan ta’u isaan maddii ijoolleen aadaa fi naannoo isaanii akka baran gochuu irratti kan shoora guddaa taphatuudha“ (Addunyaa 2004:23).

Yaada armaan ooliirraammooo kan hubannu hiibboon tapha ijoollee ta’uu, tapha bifa gaaffiifi deebiin taphatamu ta’uu, yoomessi hiibbo irra jireessa galgala galgala ibidda biratti ta’uutu ibsame. Bakka kanatti faayidaan hiibboo ijoolleen hamma sa’aan hirriibaa ga’utti osoo hinmukaa’iin ittiin bashannanaa akka turaniiif. Seerri hiibboon ittiin taphatamus garee gaafatuufi gaafatamu ta’uuudhaan. Akkasumas, namni deebii gaaffii hiibboo gaafatame deebisuu dadhabe lafa/ magaalaa/ biyya erga adabamee/ kennee booda adeemsaafi seera hiibbootiin arrabsama ykn abaarama. Kanaan booda iddoo waljijjiiruun taphichi itti fufa. Kunis ijoolleen deebii wallaaluun akka gatii nama kaffalchiisu baruu bira darbanii xiiqii qabachuun wal morkii garee lamaanii cimsa. Abbaan dabarees gaaffii hiibboo cimaa gaafachuuf of qopheessa. Adeemsa kana keessa ijoolleen dandeettii waaqayyabachuufi xiinxaluu cimsachaa deemu.

2.5 Faayidaa Hiibboo

Hiibboon faayidaa heddu akka qabu ogbarruun adda addaa nihimu. Kaayyoon jalqabaa hiibboo bashannana ta’ullee bashannansiisuu cinnaattis faayidaa hiibboon ummata Afrikaaf qabu akkana jechuun ibsa.

There is no straightforward answer to the question why Africans tell riddles; to them the primary value of their riddles is the entertainment the genre affords. In any riddle session participants can be observed to laugh and display amusement when certain riddles are cited. This applies especially to the salacious riddles. If entertainment is a manifest function, riddles can also be said to have latent functions that an exegesis may not directly reveal. These functions are applicable for all and sundry, adults as much as children, perhaps even more for the adults who sit by and listen to children playing riddles (Awedoba, 2000).

Yaada armaan oliirraa hubachuun akka danda’amutti hiibboon jalqaba bashannanaaf haataphatamu malee faayidaan hiibboon qabu hedduudha. Bohaarsuu cinaatti hiibboon dandeettiiwwan hedduu akka ijoolleen, dargaggoonnifi ga’eessonni dhaggeeffatan gonfatan godha. Haaluma kanaan hiibboon faayidaalee armaan gadii qaba.Isaanis,

2.5.1 Dandeettii Yaadachuu Ijoollee Cimsa

Hiibboon bashannansiisuu maddiitti, ijoolleen waan dura dhaga'an akka deddeebi'anii yaaddachuun itti fufanii taphatan taasisa. Keessumaa, arrabsoon nama hiibboo deebisuu wallaale ittiin arrabsan, sodaa arrabsoo kanaa ijoolleen raawwaatanii akka waa hindaganne dirqisiisa. Faayidaa hiibboon dandeettii yaadachuu cimsuu keessatti qabu (Awedoba, 2000:41) akkana jechuun ibsa:

In addition to amusement, riddles help in memory training for children as they are expected and encouraged to remember the correct answers to the riddles. This is in spite of Harries' observation that the motive in riddles is not didactic. In the case of Africa riddles emphasis is on the recall of associations. There is of course more to it. In fact, it can be suggested with some plausibility that the multiplicity of responses, in the case of certain riddles, derives from the allowance made for new responses that exploit new associations. Recall which is a salient feature of riddling goes beyond mere recollection of correct or accepted answers and responses. For example, African children are expected to recall, name and identify compounds in the neighbourhood during riddle sessions. As pointed out above, the failure to respond correctly to a riddle requires that the audience concede a named compound to the riddler which is an admission of ignorance of the riddle sequent and an inducement for disclosure of the right sequent. Learning and recalling compound names is further enhanced by a riddle that specifically requires the mention of as many names of compounds within the clansettlemen as possible.

Waraabbii armaan oliirraa kan hubannu hiibboon bohaarsuu bira darbee ijoolleen deebii hiibboo isa sirrii yaadachuuf jecha dandeettii waaqaabachuu isaanii cimsatu. Dandeettiin waa yaadachuus calliseetuma osoo hintaanees waantota naannoo isaanii tokko tokko adda baasanii akka hubatan, waan hubatan kanammoo nafeeffachuun yeroo mara akka yaadatan godha. Waan yaadatanis himuuf isaan dandeessisa.

Akkasumas, gahee hiibboon dandeettii yaadachuu ijoollee cimsuu keessatti qabu, Mitikkuun, (1991:177) yammuu ibsu, "Ijoolleen ennaa hiibboo taphatan deebii isaa argachuuf jecha gadi fageenyaan waan yaadaniif, waan dhagahan sana hin irraanfatan. Kanaaf hiibboon dandeettii waan darbe yaadachuu ijoollee nicimsa," jechuun kaa'a

2.5.2. Seenaa Barsiisuu

Faayidaa hiibboon qabu keessaa inni biraa ijoollee seenaa barsiisuudha. Keessumaa seenaa daldala garbaa ummata Afiriikaa miidhaa ture barsiisuu keessatti hiibboon bakka olaanaa qaba. Yaada kana Tamakloe (1931) akka kanaa gaditti ibsa.

Riddles, even in this pre-literate society, refer to some events of historical importance. One of these is the slave raids and predatory activities affecting the Africa. A number of Kasena riddles allude to the slave raids that devastated their communities towards the end of the 19th Century, just before, the British occupied the area and stamped out slavery. For some account of the events that led to the raids in question and the activities and procedures of the Zamberma slavers.

Yaada armaan oliirraa hubachuun akka danda'amutti ga'ee hiibboon ijoollee seenaa barsiisuu keessatti qabu kan agarsiisudha. Dhiibbaa daldalli garbaa Afrikaa miidhuurratti qabu ittiin barsiisuun nidanda'amaa jedha. Keessumaa uummattoota Afrikaa hedduu keessatti akkaataa dhuftee kolonii Ingiliizootaafi miidhaa isaan ummattoota koloneeffatan irraan ga'an ittiin barsiisuun nidanda'ama jedha.

2.5.3 Safuu Hawaasaa Barsiisuuf

Hiibboon safuu hawaasaa barsiisuu keessatti gahee olaanaa qaba. Kunis, adeemsa tapha hiibboo keessatti, yammuu ijoolleen taphatan maatinis qooda fudhachuun isaanii hin oolu. Sababni isaa, hiibboon bakka maatiin warra tokkoo walitti qabamanii jiranitti galgala taphatama waan ta'eef. Kanaafuu, maatiin ijoollee isaanii wantootaa safuu hawaasaa ta'an tokko tokkoon carraa argatan kanatti fayyadamuun dhimma bahuu danda'u. Yaada kana Mitikkuu, (1991:177) "Ijoolleen hiibboo taphachuudhaan waan hawaasa keessatti jaalatamuufi jibbamu addaan baasanii baratu. Waan hawaasa keessatti jibbamurraa of eeggatu. kana booda rakkina tokko malee hawaasa isaanitti makamu." jedha.

2.5.4 Naannoo Barsiisuu

Akkuma armaan olitti gosoota hiibboo jalatti kaasuun yaalame faayidaa hiibboo keessaa tokko ijoollee naannoo isaanii barsiisuudha. Hiibboon waan naannoo jiru jechoota qola qaban gargaaramuun hagam akka hubatan akkasumas gadi fageenyaan akka xiinxalaniif gargaara. Keessumaa gosti hiibboo_xar jedhamummoo ijoollee hawaasa naannoo barsiisuu keessatti qooda olaanaa qaba. Yaada kana Awedoba, (2000:41) faayidaa hiibboon daa'imman biyya sanaa hawaasa naannoosaanii barsiisuu keessatti qabu akkana jechuun ibsa.

Children are through riddles being educated about the existence of other places and people such as the Bulsa (or bum), '...whose hourglass drums we hear without ever seeing the mouths of the drums' according to the riddle precedent. Another riddle refers in its precedent to the Nankanses as the easterners (birakoga tiina) who finish the basketry job the Westerners (the Bulsa) began, a reminder of the existence of neighbouring people and communities and the exchanges and transactions that bring different people together in this part of the Upper East Region. Of the Kayoro chiefdom, a riddle precedent says that but for the trees we should be seeing their homesteads. This is a reminder to people in Navrongo, the biggest of the Kasena chiefdoms south of the international boundary, about the existence of a smaller Kasena chiefdom that many rarely get to visit.

Yaanni armaan olii kun ijoolleen uummattoota hinbeekne naannoo isaanii jiraniifi waa'ee uummata naannoo isaanii jirani gadi fageenyaan barsiisa jedha. Kallattii biraanis seenaa uummata kallattii addaa addaan jiru walitti dhufeenya isaan qaban faana barsiisuu danda'a. Dabalataanis, hiibboon ijoolleen qaama isaanirraa kaasanii waan naannoo isaanii jiran dhihoo gara fagootti bifa salphaan akka barataniif ga'ee guddaa qaba. Jalqaba qaamota miiraa baratu, itti aansee waan mana keessaa, waan bineeldota manaa, biqiloota naannoo jiraniifi kanneen kana fakkaatan gadi fageenyaan xiinxaluun barataa deemu.

What is true of geographical education is even more true for the anatomy of the human body, which African riddles do not fail to teach. The members of the body feature in a number of riddles as well as the general functions of the body. The cooperation of the members of the body is captured in the riddle precedent which says "Two noticed a mango fruit, twenty climbed the tree to fetch it and thirty-two ate it," to which the reply is "It is the pair of eyes that observes a fruit and it is with the help of the ten fingers and the ten toes that a person is able to climb a tree to pluck its fruit; however, it is the thirty-two teeth that do the chewing and eating.

(Awedoba, 2000:44)

Hiibboon hawwaasni ijoolleesaa waan naannootti arggamu homaa osoo hinhambisiin kan ittiin barsiisu ta'uufi haalli ittiin barsiisanis baay'ee salphaafi akkaataa dagatamuu hindandeenyeen kan barsiifamu ta'uu hubanna. Akkasumas, haalli barnoonni itti kennamus salphaarraa gara ulfaataatti deemuusaa agarsiisa.

2.5.5. Dandeettii Afaanii Barsiisuu

Hiibboon afoola waan ta'eef afaaniin dhalootaa dhalootatti daddarba. Kana malees amala afoolaa hirmaachisummaa waan qabuuf ijoolleen dubbii afaaniin walgaafachaa waljalaa qabaa taphatu.

Adeemsa kana keessatti dandeettiiwwan afaanii sagaleerraa kaasee haga caasaa afaanii guddaa gabbifachaa deemu. Kana malees saboota addunyaa kanaa keessatti hiibboon caasaa mataasaa danda'e akka qabu ogbaruun ni'addeessa.

Riddles provide opportunities to play phonetic, morphological, grammatical and semantic games as they exhibit a variety of linguistic expressions and structures. Riddling seems to equip language users, among other things, with analytical skills that in some respects are not too different from those language education seeks to provide to students and pupils in the schools and Universities. Riddles provide the younger speakers of a language with the necessary opportunities for improving pronunciation and the articulation of words and sound segments. This again includes conventional words and sounds as well as the not so conventional.

(Tamakloe 1931: 123)

Hiibboon ijoolleen carraa sagalee, dhamjecha, caasluga, hiikaafi kanneen kana fakkaatan akka baran carraa bal'aa uummaaf. Akkasumas, dandeettii waaqaaccessanii ilaaluu barattoota sadarkaa barnootaa adda addaarra jiraniif kan uumuu ta'uusaa agarsiisa. Keessumaa hiibboon ijoolloota reefu afaan baraa jiran carraa afaan baruu bal'aa uumaaf. Kana malees, dandeettii sagaleewwan addaan baafachuullee ni uumaaf.

Mitikkuu, (1991:177) yaada kana yammuu deeggaru, "Dandeettii afaanii dagaagsuuf, ijoolleen sagaleewwan afaan isaanii keessa jiran nibaratu, caasaa himoota afaanichaafi seera haasawaa nibaratu" jedha. Yaada kanarraa wanti hubannu, ijoolleen sagaleerraa kaasee hanga caasaa himaatti, qabata hiibbootiin baruu akka danda'aniidha. Akkasumas, dandeettiiwwan afaanii arfan keessattuu, dubbachuu fi dhaggeeffachuu barachuuf carraa guddaa uumaaf.

Haaluma walfakkaatuun hayyuun Mayring Ph. (2000:56). akka kanatti kaa'a: "Folklore is rich in themes and symbols which can stimulate the students to exercise the listening, speaking, reading and writing skills." Akka yaada kana irraa hubachuun danda'amutti foklooriin barattoota si'aayinaan ykn kaka'umsaan akka baratan taasisa. Akkasumas, dandeettiiwwan afaanii afranis akka gabbifataniif isaan gargaara.

2.5.6 Hiibboon Ijoollee Kalaqa Yaadaa Barsiisa

Hiibboon waan naannoo ijoolleetti argamu kalaqa yaaduu waan gaafatuuf ijoolleenis deebiisaa kalaqa yaadaa mataa isaanii gargaaramuun deebisu. Yeroo kana ijoolleen sammuu isaanii ijoollummaarraa kaasaniii kalaqaa yaadaan walbaraa; walbarsiisaa guddatu. Yaada kana faayidaa hiibboon uummata Afrikaa Kaasanaa jedhamu keessatti dandeettii kalaqaa yaadaa jajjabeessuf qabu Awedoba, (2000:47) akkana jechuun ibsa:

Above all creative thinking is the corner stone of riddling in societies like the Kasena. This is a contradiction of the views of some researchers discussed earlier who take the position that riddling emphasises recall at the expense of creative thinking. The Kasena riddler, it is true, seeks the customarily coixect answer and not just any answer. However, it would appear that riddle culture is not as dogmatic as it may seem and that the appropriateness of responses is negotiable. Interlocutors can argue persuasively on the merits of an answer that may not have been customarily associated with a particular riddle precedent; it is possible that such an answer might be accepted as an alternative and perhaps eventually make its entry into the riddling tradition. It is in this way that some riddles over time have come to have a couple or more of accepted or expected responses.

Kaayyoon hiibboo inni guddichi ijoolleen kalaqa yaaduu isaanii akka cimsataniifidha. Akka qorataan kun jedhuttis yoo ta'e, qorattoonni hedduun waa'ee dandeettii waa yaadachuu malee waan waa kalaqsiisuurratti fuulleffannoon kenname hinjiru jedha. Garuu hiibboon dandeettii kalaqanii yaaduu barsiisa.

2.5.7 Bashannansiisuuf

Hiibboon bifa gaaffiifi deebiitiin waan dhiyaatuuf, gareedhaan taphatama. Taphni hiibboo kunis adeemsaafi seera hordofamu qaba. Gaaffiifi deebiin hirmaattotaan, adeemsaafi seera tapha hiibboo hordofamuudhaan taasifamu kun waan baay'ee of keessaa qaba. Kanaafuu, sammuu guyyaa hojiidhaan qabamee oole galagala ennaa taphatamu hirmaattota taphichaa heddu bohaarsa.

Finnegan, (1974:442) faayidaa hiibboon bashannansiisuu keessatti qabu yammuu ibsituu: "Besides entertainment, riddles are sometimes claimed to play indirect educational role by training children in quick thinking, in intellectual skill, in classification..." jechuun dubbatti. Akka yaada kanarraa hubachuun danda'amutti hiibboon, bashannansiisuu bira darbee, barnoota al idilee ijoolleedhaf dabarsuuf shoora olaanaa taphata. Kanaanis, ijoolleen akka saffisaan waa

yaadan, dandeettii waaxiinxaluu akka gabbifataniifi wantoota garee adda addaatti akka qoodan gochuu keessatti hiibboon gahee olaanaa qabaachuu isaati.

Haaluma walfakkaatuun, Mitikkuu, (1991:177), "Sammuu guyyaa hojiidhaan dadhabaa oole galgala maatiin ijoollee isaanii hiibboo taphachiisuudhaan itti bohaaru." Akka yaada kanaattis hiibboon, barsiisuu cinaattii bashannanaafis akka gargaaru hubachuun nidanda'ama.

2.6 Faayidaa Hiibboon Sammuu Ijoollee Qaruu Keessaatti Qabu

Hibboon, wanta beekkamaa tokko akka icciititti hiikuun kan taphatamu waan ta'eef, nama barsiisuu fi keessattuu sammuu ijoollee qaruudhaaf gahee guddaa qaba. Kunis, ijoolleen gaaffii gaafataman deebisuuf jecha wantoota gara garaa bal'isanii yaaduun walbira qabu; waliinis madaalchisu. Wantoota naannoo isaanitti argamus nixiinxalu. kanaan immoo dandeettii waa qayyabachuu isaanii cimsatu. Kun immoo beekumsa wantoota gara garaa irratti qaban akka gabbifataniif isaan gargaara. Akkasumas, beekumsi isaan gama barumsaa, aadaa, safuu, duudhaa, amantaa, siyaasa, diinagdee, xiinsammuu, hawaasummaafi kkf irratti qaban dabalaa waan deemuuf sammuu isaanitis, hangasuma gabbataafi qaramaa deema.

Hayyuun, Okpewho (1992:26) yaada kana yammuu ibsu: "function of riddle is sharpening the intellect and equipping the mind with techniques for finding the right classificatory relationships between the varieties of objects." jedha. Waraabbii kanarraa hubachuun akka danda'amutti, hiibboon, sammuu ijoollee qaruufi hariiroo wantoota adda addaafi uumama gara garaa jidduu jiru addaan baasanii baruuf dursanii akka ofqopheessan gochuu keessatti, shoora olaanaa qaba.

Warquu (1992:122) gama isaatiin akkana jedha, "Hiibboon, gaaffiifi deebii irratti hundaayee yeroo boqonnaa ofii gammachuudhaan dabarsuuf, mukuu ba'uuf kofalchiisaafi barsiisaa tapha gaggeeffamuudha. Bu'uurri gaaffiifi deebii bal'inaan waan qabatamaa ta'erratti hundaa'ee dandeettii afaanii cimsuufi sammuu qaruuf gahee guddaa kan qabu damee afoolaati."

Yaada olii kanarraa akka hubannutti, hiibboon, bifa gaaffiifi deebiitiin kan dhiyaatu ta'ee, bashannanaa osoo hin dhiphatin karaa salphaa ta'een ijoollee barsiisa. Gaaffiifi deebiin gaggeeffamus, wantoota qabatamaa irratti hundaa'udhaan ijoolleen dandeettiwwan afaanii kallattii gara garaan gabbifachuun, sammuu isaanii akka qaramuuf gumaacha olaanaa taasisa.

Hiibboon, bifa gaaffiifi deebiitiin waan gaggeeffamuuf sammuu ijoollee qaruu keessatti gumaacha guddaa qaba. Hiibboon haqoota (truth) addunyaa kanarra jiran haala qabatama naannoo keessatti ilaaluun, karaa salphaa ta'een akka hubataniif gargaara. Wantoota qaama isaanii irratti argamu, qe'ee isaanii jiruufi naannoo isaanitti mul'achuu danda'u saayinsii hiibbootiin wayta gaafataman baay'ee carraaqsuu danda'a. Carraaqqiin ijoolleen deebii hiibboo argachuuf, haala qabatamaa naannoofi dhugaa addunyaa kanarratti sakatta'iinsi godhan, sammuu isaanii daran aka qaramuuf, gahee guddaa qaba. Kana malees, hiibboon raawwii isaa ariitii barbaada. Gaaffii gaafataman, ennaa gaaffii fi deebiitiin wal sardan, sammuu isaanii gaafachuufis ta'ee deebisuuf qophaa'ummaa qaban. Kunis sammuu ijoollee atattamaan akka waadeebisuuf isaan gargaara.

Gama biraatiin, sirna hiibboo keessatti morkii waliifi uumamarraa kan ka'e sammuu isaanii waan hunduma beekke irra aanuuf / morkataan isaanii akka injifatan isaan qopheessa. Uumama lafarra jiru, jiruufi jireenya ardii kanarra aanuuf wantoota uumamni ummataa, falaasama addunyaa, hawaasummaa, seenaa, aadaa, afaan, barteewwan hawaasaafi loojikii saayinsii bu'ureeffachuun haala qabatama naannoo isaanii waliin walbira qabuun hiibboon bifa kamiiniyyuu yoo gaafatame deebisuuf of qopheessu. Kun immoo sammuu isaanii kallattii hundaan akka yaaduufi qaramu isaan taasisa.

2.7 Marsaa Jireenya Dhala Namaa (Stages of the Human Life Cycle)

Dhalli namaa marsaa jireenya gara garaa keessa darba. Kunis Hayyuun Thomas A. jedhamu kitaaba isaa *The Human Odyssey: Navigating the Twelve Stages of Life*, jedhamu keessatti, jireenya dhala namaa marsaa kudha lamatti (12) qoodde kaa'a. Kana keessaa hanga tokko mata duree qorannoo kana waliin kan deemuu sadarkaa 6ffaa kutee fudhachuufin dirqama. Sababni isaa, xiyyeeffannoo qorannoo kanaa waan ta'eef. Sadarkaan kun haalli inni qorannoo kanaan walqabatu yoo ilaalle, qorannoon kun mata duree faayidaa adeemsifi hiibboon ijoollee Oromoof qabu qaaccessuu kan jedhurratti daangeffamee hojjetameera. Ijoollee kan jedhaman immoo daangessuuf sadarkaa kana kan fayyadamee yoo ta'u, kanaanis, faayidaa hiibboon ijoollee umrii sagalii hanga kudhatokkoo ta'an irratti hundaa'uun raawwatamee jira.

Late Childhood (Ages 9-11): Ingenuity – Older children have acquired a wide range of social and technical skills that enable them to come up with marvelous

strategies and inventive solutions for dealing with the increasing pressures that society places on them. This principle of ingenuity lives on in that part of ourselves that ever seeks new ways to solve practical problems and cope with everyday responsibilities.

Akka yaada oliitti yeroon kun yeroo gamnummaati. Sadarkaa kana keessatti ijoolleen tooftaawwan adda addaa baratu, waa'ee argannoo addunyaa kanaas hawaasa naannoo gaafachuun nibaratu. Hojii kamiyyuu gamnummaan jala ba'uu yaalu. Walumaagalatti adeemsa qorannoo kana keessatti daangaa mata duree qofa osoo hintaane umrii ijoollees kaa'uuf jecha, sadarkaa dhala namaa jiran keessaa isa jahaffaa kanatti dhimma bahuun qorannoon kun gaggeeffamee jira.

2.8 Yaadiddamoota Qorannoo Fookloorii

Qorannoon fookloorii ilaalchisee, akkaataan qorannoon fookloorii gaggeeffamurratti hayyoonni yaada walfakkaataa ta'e hinqaban. Kunis fooklooriin wantoota baay'ee bal'aafi walxaxaa ta'e of keessaa qabaachuu isaatirraa kan ka'eedha. Haata'u malee, hayyoonni gara garaa yeroo adda addaa keessa qorannoo gaggeessaa turanii jiru. Qorannoon tokko yammuu gaggeeffamu yaadiddama gara garaa bu'ureeffachuu danda'a. Haaluma kanaan, qorannoon kunis yaadiddama tajaajilaa (functional theory) bu'uura godhachuun raawwatame.

Akka yaadiddama kanaatti, faayidaa fooklooriin hawaasaa keessatti qabu giddu galeeffatanii ilaaluun baay'ee murteessaadha. Yaada kana Bascom (1992:175), ennaa ibsu "...as folklorists we examine the verbal customary way and how it is important to the people sharing it," jedha. Yaada kana irraa akka hubannutti, qorataan afoolaa yaadiddama tajaajilaatti kan fayyadamu yoo ta'e, ogummaan mallattoo (verbal art) akka ijaarsa kalaqaatti hawaasa tajaajiluu, walitti fiduufi giddugaleessummaadhaan aadaan akka ijaaramuuf gahee olaanaa qaba. Dabalataanis, hayyuun kun, faayidaa afoolli hawaasaaf kennu: mammaaksi murtee seera qabeessa ta'e dabarsuufi barsiisuuf gargaara, hiibboon sammuu qara, durduriin amala sirreessuufi safuu hawaasaa eegsisuudhaan wantoota beekamoo ta'an jechoota hawaasichi itti tajaajilamuun dhaamsa dabarsuun nama bohaarsa, akkasumas, sirbi immoo onnee gootaa cimsa jechuun kaa'a. Akka hayyuu kanaatti qorannoon fookloorii akkaataa faayidaa isaatiin ilaalamuun gaggeeffamuu qaba. Kuni ta'uu baannaan(afoolli tokko ija faayidaa isaatiin ala yoo ilaalame) hiika dhabuu nidanda'a. Walumaagalatti, akka yaada hayyuu kanaatti faayidaa fookloorii yammuu ibsu, fooklooriin hawaasa kamiyyuu keessatti aadaafi dhaabbilee hawaasummaa gara garaa tursiisuufi kunuunsuu

keessatti gahee guddaa waan qabuuf gama faayidaatiin qo'atamuu qaba. Bu'uuruma kanaan, yaaddiddamni kuniifi mata dureen qorannoo kanaa walitti dhufeenya waan qabaniif qorattuun yaadiddama kana bu'ureeffattee jirti.

2.9 Sakatta'a Qorannoowwan Walfakkii

Taariikuu Birhaanuu (2014) "Qaaccessa Faayidaa Durduriifi Hiibboo" mata duree jedhuun, itti guuttannaa digrii 2^{ffaa} tiif qorannoo gaggeessee jira. Xiyyeeffannoon isaatiis, duudhaalee hawaasaa daa'immaniin barsiisuu keessatti gahee durduriifi hiibboon qaban qaaccessuu kan jedhuudha.

Garaagarummaan jiru, qorannoon isaa faayidaa hiibboo akka dabalataatti durdurii waliin walqabsiisee ilaale malee qofaatti mataduree ofdanda'een kan hin ilaallee miti. Akkasumas, gosoota hiibboo lamaan tutuquuf yaalee jira. Qorannoon kun garuu faayidaa hiibboon qabu qofa osoo hin taanee adeemsi raawwii hiibboo mataa isaa faayidaa inni ijoolleef qabu kan xiinxaleedha. Akkasumas, hiibboo maatii keessatti qofa osoo hintaane mana barumsaa keessattiis gahee inni qabu sakatta'uuf yaalee jira. Dabalataanis, gosoota hiibboo lamaan jiran keessaa hiibboo hibibii qofa bu'ureeffachuun dalagame.

Dajanee Gammachuu (2014) mata duree "Afoola haala naannoo bu'ureeffate; Hiibboo Walisoo Liiban" jedhuun, itti guuttannaa digrii 2^{ffaa} tiif qorannoo gaggeessee ture. Qorannicha keessattis ga'ee hiibboon uummata Oromoo keessatti gama naannoo barsiisuu, dandeettii yaadachuu barsiisuu, akkasumas ga'ee hiibboon bashannansiisuu keessaatti qabu ilaaluuf yaalee ture. Argannoo qorannoo isaatiinis hiibboon ammallee naannoo barsiisuu keessatti qooda akka qabu lafa kaa'ee ture.

Garaagarummaan qorannoowwan kana gidduu jiru, qorannoon isaa hiibboo naannoo bu'ureeffaterratti xiyyeeffachuun Afaan Ingiliffaatiin kan hojjetame yammuu ta'u; qorannoon kun garuu adeemsaafi faayidaa hiibboon Oromoo ijoolleef qabu qaaccessuurratti xiyyeeffata. Kunis hiibboo qofti osoo hin taane adeemsi tapha hiibboo mataa isaatiin faayiddaa inni qabu gadi fageenyaan xiinxalee jira. Akkasumas, hiibboo maatii keessatti qofa osoo hintaane mana barumsaa keessattiis gahee inni qabu sakatta'uuf yaalee jira. Dabalataanis, gosoota hiibboo lamaan jiran keessaa hiibboo hibibii qofa bu'ureeffachuun dalagame.

Huseen Hajii (2006) " Xiinxala Hiibboo Daa'immanii Naannoo Amaaraa Godina Addaa Kamisee Aanaa Baatee." jedhurratti itti guuttannaa digrii 1^{ffaa} tiif, qorannoo kan adeemsise yoo ta'u, wanti qorannoo kana irraa adda isa taasisu akaakuu tapha hiibboo irratti xiyyeeffachuun hojjechuu isaati. Kunis, hiibboo yeedaloo qabu, kan yeedaloo hin qabneefi hiibboo leedoo (hiibboontar) jechuun akaakurratti xiyyeeffachuun raawwatameedha. Haata'u malee, Qorannoon kun garuu faayidaa hiibboon qabu qofa osoo hin taanee adeemsi raawwii hiibboo mataa isaa faayidaa inni ijoolleef qabu kan xiinxaleedha. Akkasumas, hiibboo maatii keessatti qofa osoo hintaane mana barumsaa keessattiis gahee inni qabu sakatta'uuf yaalee jira. Dabalataanis, gosoota hiibboo lamaan jiran keessaa hiibboo hibiibii qofa bu'ureeffachuun dalagame.

Walumaa galatti, qorannoowwan armaan olitti ka'aniifi qorannoo kana wal bira qabnee yoo ilaallu isaanis hiibboorratti xiyyeeffachuun isaanii walfakkeessa. Kanaaf, faayidaa hiibboon hawaasa keessatti qabu ilaaluun walfakkeenyummaa qabu. Qorannoon kun garuu, faayidaa hiibboo Oromoo qofa osoo hintaane adeemsumti hiibboo mataa isaatiin gahee inni ijoolleef qabu maatiifi mana barumsaa keessatti gadi fageenyaan xiinxaluun kan isaanii irraa adda ba'a.

BOQONNAA SADII: MALA QORANNICHA

Boqonnaan kun tooftaalee qorannichaafi waantonni mala qorannichaa waliin walqabatan kanneen akka madda odeeffannoo, iddattoo, mala odeeffannoowwan ittiin funaanaman, mala odeeffannoon ittiin qaaceffamuu, fi kkf ofkeessatti hammata. Waantonni armaan olitti tuqaman kunneenis, bal'inaan armaan gadiitti ibsamani jiru.

Akkuma boqonnaa tokkoffaa keessatti ibsamuuf yaalametti, xiyyeeffannaan qorannoo kanaa inni guddaan adeemsaafi faayidaa hiibboon Oromoo ijoolleef qabu qaaccessuudha. Faayidaa hiibboon qabuufi adeemsi raawwii isaa hawaasa sana keessatti waan argamaniif faayidaa hiibboon dandeettiiwwan afaanii ijoollee cimsuuf qabu, adeemsa raawwii isaa, barsiisonni hiibboo kitaaba barnootaa keessatti argamu gargaaramuun barnoota afaanii barsiisuu isaanii, karaa adda addaatiin xiinxaluuf gargaara. Ragaa argatanii faayidaa isaa qaaccessuuf immoo, garee adda addaarraa odeeffannoo funaanuu, qabiyyeewwaniifi adeemsota hiibboon ittiin taphataman qorachuun barbaachisaadha. Dhimmoota akkanaa qorachuuf immoo, qorannoo qulqulleeffataatti gargaaramuun gaarii ta'a. “Qorannoon aadaa hawaasaa waliin walqabatu geggeessuuf, qorannoo qulqulleeffataatti gargaaramuutu garii ta'a.” (Dastaa, 2002).

Sababni isaas, gosti qorannoo akkanaa odeeffannoo afgaaffiifi marii gareetiin kallattiidhumaan hawaasicha keessa galuun funaanamu gadi fageenyaan ibsa. Gosa qorannoo kanaa keessatti ragaaleen qorannoodhaaf funaanaman gabatee, giraafii, chaartiifi kkf niin kaa'amani ibsamuu waan hindandeenyeef, gosa qorannoo birootti gargaaramuun rakkisaa ta'uu danda'a.

Akka Spradley (1979) ibsutti, qorannoon aadaa hawaasaa irratti geggeeffamu waa'ee hawaasichaa qorachuorra darbee hawaasicharraa barachuurratti xiyyeeffata, yaada jedhu of keessaa qaba. Kun immoo, odeeffannoon kallattiidhaan hawaasicha keessa galuun waan funaanameef odeeffannoon argame gadi fageenyaan xiinxalanii ibsuudhaan waan duraan hinbeekammellee ifa baasee kan namatti mul'isudha.

Qorannoon geggeeffame kun 'Qorannoo Aadaa Hawaasaa' jalatti ramadama. Qorannoon gosa akkanaa waan jiruufi jireenya dhala namaa keessa jiru (duudhaa, dandeettii, dadhabina, fedhii,

jaalala, jibba...) daawwachuun, gaafachuun, yaadannoo qabachuufi waraabuun ragaalee funaannata. (Solomon, 2004).

Haaluma kanaan, qorattuun tunis, ragaalee bifa garaagaraatiin sassaabaman gadi fageenyaan xiinxaltee tokko tokkoon adda baastee ibsitee jirti.

3.1 Madda Odeeffannoo

Qorannoo kana keessatti madda odeeffannoo ta'anii kan odeeffannoon irraa funaaname, hawaasa aanaa Ada'aa keessa jiraatan keessaa barattoota, barsiisotaafi maanguddoota dhimma kana gadi fageenyaan beekaniidha.

3.2 Iddattoo

Qorannoo geggeessuuf iddattoo filachuun waan hinoolledha. Iddattoon qorannoo keessatti bakka tokko qofatti otoo hintaane sadarkaa adda addaatti ilaalamee filatama. Flick (2002:61) yoo ibsu,

The issue of sampling emerges at different points in the research process. An interview study is connected to the decision about which persons to interview (case sampling)...Furthermore, it emerges with the decision about which of the interviews should be further treated i.e. transcribed and interpreted (material sampling). Finally, it arises when presenting the findings; which cases or parts of texts are best used to demonstrate the finding (presentation sampling).

Akka yaada kanaatti qorannoon tokko yemmuu geggeeffamu iddattoon namoota afgaaffiif dhihaatan ittiin filachuuf qofa kan itti fayyadamnu otoo hintaane bakka sadiitti itti gargaarama. Jalqaba namoota odeeffannoo kennuu danda'antu filatama; Achiis wayita odeeffannoon funaaname hiikamuufi qaaceffamu itti fayyadamama. Ragaan qaaceffamee bu'aan qorannoo erga beekamee boodas firii qorannoo sanaa qaama dhimmichi ilaaluuf dhiheessuufi agarsiisuuf kamtu akka dhihaatu kan ittiin filamuudha.

Iddattoonis adeemsa kanaan kan filatamu yoo ta'u, innis jamaa qorannoon irratti geggeeffamu keessaa namoota filachuu jechuudha. Iddattoo filachuun kan barbaachiseef ammoo, yeroo, maallaqa, humna namaafi kkf qusachuuf yaadameeti. Haaluma kanaan, namni qorannoo geggeessu tokko iddattoo filachuuf tooftaalee hedduutti gargaaramuu danda'a. Tooftaaleen kunniinis akkaataa qorannicha waliin deemuu danda'anitti ilaalamanii kan filataman qorattittiidhaani. Kanaafuu, iddattoowwan adda addaa hojii qorannichaa galmaan ga'an filachuun mala isa bu'uura qorattittiin itti gargaagamtu ta'a. Malli kunis, mala ibsaa qorannoon

ittiin dhihaatu ykn geggeeffamudha. Mala kana keessatti iddattoowwan hedduu fayyadamuurra iddattoowwan dhimma qorannoon irratti geggeeffamu waliin walitti dhufeenya cimaa qaban muraasarraa odeeffannoo ga'aa ta'e funaanuu irratti xiyyeeffata.

3.2.1 Iddattoo Eerummaa

Qorannoo kana haalaan adeemsisee odeeffannoo fudhatama qabuufi qabatamaa ta'e argachuuf iddattoowwan ofeeggannoon filachuun barbaachisaadha. Haaluma kanaan, malli iddattoon qorannichaaf ittiin filatame iddatto eerummaati. Malli kun irra caalaa kan filatameef qorattuun namoota afoola Oromoo bal'inaan beekan ofii isheetiif waan hinbeekneef namoota yeroo dheeraaf hawaasa kana keessa turan odeeffannoo bal'aa kennaniif kan argattu mala kanaan waan ta'eef mala kana filatte. Mala kanaa namoonni naannoo sana jiraatan namoota afoola bal'inaan beeku jedhaman bira dhaqamee odeeffannoon irraa funaanama. Kanaafuu, malli kun iddattoowwan muraasa odeeffannoon irraa argamu argachuuf mala filatamaadha.

Namoota aanaa qorannoon keessatti geggeeffame sana keessa jiraatan mararraa odeeffannoo funaanuufi qaaccessuun sababa hanqina yeroofi humna namaarraa kan ka'e, humna qorattuutii ol ta'uu danda'a. Kanaafuu, manguddoota naannoo jiran keessaa shan (5) filachuun, tokko tokkoo namoota kanaas bira ga'uun odeeffannoon kan irraa funaaname mala eeruutiini.

3.2.2 Iddattoo Akkayyoo

Malli kun mala iddattoon ittiin filatamu keessaa isa tokko yoo ta'u, namoota dhimmicha beekan jedhamanii yaadaman xiyyeeffannoon yookiin itti yaaduudhaan filatamaniiru. Kunis namoota kallatti gara garaatiin dhimmicha waliin walitti dhufeenya qaban odeeffannoo gaarii ta'e argachuuf nama dandeessisa. Odeeffannittonni mala itti yaadeetiin argamanis barsiisota Afaan Oromoo kutaa 5ffaa fi 6ffaa barsiisan sadi(3)fi barattoota kutaadhuma kana baratan diigdamatu mala kanaan filatame.

3.3 Mala Odeeffannoowwan ittiin Funaanaman

Qorannoon qulqulleeffataa dhugaa hawaasa tokko keessa jiru bira ga'uuf mala funaansa ragaa adda addaatti gargaaramuu danda'a. Fakkeenyaaf, qorataan/qorattuun yaadannoo dirree irraa qabatame, teeppii, kaameraafi viidiyoon waraabameefi kkf fayyadamee/tee odeeffannoo funaannachuu danda'a/dandeessi. Yaada kana akka Solomon (2004) ibsetti,

Qorannoon akkanaa daawwii, afgaaffii, ragaalee barreeffama adda addaa sakatta'uufi marii gareetiin ragaa funaanuun qorannoo geggeessuun nidanda'ama. Qorataan/tuun qorannoo qulqulleeffataa fayyadamus haala adda addaatiin waan ilaaluuf malawwan ragaaleen ittiin funaanaman muraasatti dhimma ba'uu danda'a/ dandeessi.

Haaluma kanaan odeeffannoon afgaaffiifi daawwiin kallattiidhumaan hawaasa keessaa funaaname. Sanaan booda, odeeffannoo argame gadifageenyaan qaaceffamee dhihaateera.

3.3.1 Afgaaffii

Afgaaffiin meeshaalee odeeffannoon qorannoodhaaf ittiin sassaabamu keessaa isa tokkodha. Malli kunis mala qorattuun odeeffannoo kennitoota waliin fuulaafi fuulatti walarguun odeeffannoo qorannoo isheetiif barbaaddu afaaniin gaafachuun funaannattudha. Namoonni faayidaa hiibboon sammuu ijoollee qaru keessatti qabu walqixa waan hinbeekneef malli odeeffannoon ittiin funaanamu kun mala warra kaanirra filatamaadha. Gama biraatiin, malli kun dandeettii dubbisuu qabaachuu odeeffannoo kennitootaa waan hingaafanneef maanguddoonni barreessuufi dubbisuu hindandandeenye odeeffannoo qorannoo kanaaf ta'u kennuu danda'u. Kanaafuu, malli kun malawwan caalaa filatamaafi kan odeeffannoon bal'aan ittiin argamuudha. Kanaafuu, afgaaffii gartokkeen qindaa'e (Semi-Structured Interview) muraasa qopheeffachuun gara ragaa funaanuu erga deemamee booda odeeffannoo odeefkennitoonni kannan irratti hundaa'uun gaaffilee deebii qorannoo kanaatiif oolan gaafachuun nidanda'ama. Haaluma kanaan, waantota odeefkennitoonni beekan, waan duraan raawwataniifi waan ijaan argan sababasaa waliin akka ibsaniif karaa banaaf.

Goldstein (1964:104) afgaaffii ilaalchisee akkasitti ibsa, "Interviewed data may include information on what the informant knows, believes, expects, feels, wants, does or has done, or which explains or gives reasons for any preceding."

Akka yaada haayyuu kanaatti odeeffannoon afgaaffii irraa argamu odeeffannoo kennaan waan beeku, waan itti amanu, waan nita'a jedhee yaadu, waan itti dhaga'amu, waan fedhu, waan amma hojjetu ykn hojjetee darbeefi waan sababa isaa waliin ibsuu danda'u kan nama birootiif ittiin dabarsudha. Qorattuun kana bu'uura godhachuudhaan, yaada odeefkennitoonni kennan irratti hundooftee gaaffilee biroo gaafattee yaada dabalataa argattee odeeffannoo funaannatee jirti. Haala namoonni odeeffannoo kennan sun keessa jiran irratti hundaa'uunis gaaffilee

fooyyessiteefi yaada isaanii irratti hundaa'uun gaaffilee biraa kaastee gaafattee odeeffannoo bal'aa argachuu dandeessee jirti. Kanaafuu, malli kun qorannoo akkanaatiif mala filatamaadha.

Mala kanaan odeeffannoo funaanuuf qorattuun jalqaba gaaffilee qorannoo isheetiif deebii naaf argu jettee yaadde qopheeffatte. Gaaffileen qophaa'an kunis kaayyoo qorannichaa galmaan ga'uu isaanii keessa deebitee erga mirkaneeffattee booda bakka qorannoo isheetiif odeeffannoo irraa funaannattu deemte. Bakka sana erga geessee boodas maanguddoota naannoo sanaa akka eeraniif gaafachuudhaan manaa manatti deemtee odeeffannoo irraa sassaabde. Odeeffannoon haala kanaan funaanames yeroo isaan deebii kennan kaasettiitti waraabame.

Akkasumas, barsiisota Afaan Ormoo barsiisan irraayis bifuma kanaan odeeffannoo sassaabde. Sanaan booda, barattoota walitti qabamanii garee namoota sadii, afuriifi sadii qabuun qoodamanii akka mari'atan taasifame. Haaluma kanaan, odeeffanno argame qulqulleeffachuuf yaanni isaan mariidhaan irratti waliif galan yaadannoo qabatamuun qaacceffamee odeeffannoo irraa argame waliin walbira qabuun ittiin mirkaneeffame.

3.3.2 Bar-Gaaffii

Barattoonni odeeffannoo kana guutuu danda'an jedhamanii yaadaman harki caalaan isaanii, hundi jechuun ni danda'amaa, kan afaan itti hiikkataniifi ittiin baratan, Afaan oromoo waan ta'eef gaaffilee dhiyaatan sirritti dubbisuun ragaa qulqulluufi sirrii ta'e kennuu waan danda'aniif bar-gaaffiin Afaan Oromootiin qophaa'ee raabsamee jira. Bargaaffiin qophaa'e kunis kan filannoo qabuufi (close-ended) deebii barreeffamaan kennamu (open –ended) of keessaa qabuudha.

Bargaaffii qophaa'e irratti ibsi gabaabaa qorattuun erga kenname booda, barattoootaa iddattoon filatamaniif raabsamee erga guuttamee booda walitti sassaabamuun roga rogaan xiinxalamee jira. Haaluma kanaan, hundinuu (100%) akka deebi'u ta'ee jira.

3.3.3 Daawwannaa (Observation)

Daawwannaan meeshaalee odeeffannoon ittiin funaanamu keessaa isa tokkodha. Qorattuun qorannoo kanaas, kallattiin waan keessatti hirmaattuuf ragaa qabatamaa argachuuf jecha dhimma itti baatee jirti. Yaada kana Dastaa (2002: 90) yoo ibsu, "Qorataan iddoo qorannicha itti

gaggeessu sanatti yeroo yeroodhaan argamee qaama qorannicha irratti gaggeessu sana hordofa." Kanaaf, qorattuunis, faayidaa hiibboofi adeemsi hiibboo mataasaa ijoolleef qabuu caalaa dhuggeffachuuf mana barumsicha keessatti haalli itti fayyadama hiibboofi adeemsa isaa barnoota afaanii keessatti gahee inni qabu irratti hangam akka hojiirra olchaa jiran mirkaneeffachuuf kutaa barnootaa keessatti argamuun doo'annoo erga taasistee booda odeeffannoo argatte xiinxaltee jirti.

3.3.4 Maree Garee Xiyyeeffate

Qorannoo kana keessatti mariin garee ragaa funaanuu irratti akka meeshaa tokkootti hojii irra oolee jira. Malli kun akka meeshaa odeeffannoo funaanuu tokkootti kan filatameefis, mata duree dhihaate irratti yaada namoota adda addaa walitti fiduun kan odeeffannoo afgaaffiifi bargaaffiin sirriitti hin ibsamne irratti yaada bal'aafi bilchaataa ta'e walii walii isaani giduutti maree geggeeffamuun argachuun waan danda'amuuf. Kana malees, yaada marii kana keessatti dhihaaturratti hundaa'uun yaada irraanfataame, irra utaalameefi haaraa illee argachuun waan danda'amuuf dhimmi itti bahamee jira. Kana ilaalchisee Kothari (2004:98) yoo ibsu akkas jedhee kaa'eera, "Focused group interview is meant to focus attention on the given experience of the respondent and it focused the attention of a participant on a particular topic."

Kana jechuunis, isa namni tokko beeku tokko hin beeku, kan tokko dagate, inni biroo itti dabaluu danda'a. Kanaafuu, odeeffannoo gahaafi amansiisaa ta'e argachuuf tola. Kun immoo, qorattuun odeeffannoo kennamu dhaggeeffatee yaadannoo qabachuufis ta'e sagalee waraabbachuuf salphata. Kanumarratti hundaa'ee iddattoowwan filaman garee saditti qooduun tokkoon tokkoon miseensa 6-7 qaban mariin erga taasifamee booda ragaa funaannatte qaaccessitee jirti.

3.4 Mala Qaaccessa Odeeffannoo

Malli qorannoon gosa kanaa ittiin qaacceffamu mala hiikaati. Kana jechuun mala odeeffannowwan bargaaffii, afgaaffiifi marii gareetiin argaman gadi fageenyaan xiinxalamani hiikni itti kennamu waan ta'eef qorattuun mala kanatti gargaaramtee odeeffannoowwan karaa garaagaraan walitti qabaman qaaccessitee jirti. Ragaaleen qorannoo kanaaf funaanamanis tooftaalee garaagaraatiin mala qoqqooddiifi irra deddeebiidhaan qaacceffamanii dhihaataniiru.

Odeeffannoon qorannoo kanaaf barbaachisu erga funaanamee boodas bakka addaddaatti qoqqoodamuun ibsamee jira. Yeroo qoqqoodamus bifa tokko qofaan osoo hintaane bifa garaagaraatiin ilaalamuun qoqqoodame. Odeeffannoowwan bargaaffii, afgaaffii, daawwannaafi marii gareen funaannaman kunneen akkaataa walfakkeenya isaanitiin walitti guuramanii ibsaman. Ibsi itti kenname kunis haaluma namoonni odeeffannoo kennaniin sababa isaanii waliin taa'ee jira.

3.5 Muuxannoo Dirreefi Naamusa Qorannoo

Qorannoon dirree kan qorataan/ttuun tokko iddoo qorannichi itti adeemsisamu dhaquudhaan qorannoo kan gaggeessuu/ssitudha. Adeemsi kunis kan odeeffannoon qorannoo sanaaf ta'u irraa argamu (namoota, fakkii, hambaa, aadaa hawaasichaa, siidawwan fi kkf) bira dhaquun qabatamaan ragaa barbaachisu sassaabuuf fayyada. Haaluma kanaan qorattuunis aanaa qorannoon kun irratti gaggeeffame qaamaan deemuun daawwattee jirti.

Odeeffannoowwan qorannoo kanaaf barbaachisan kan walitti qabaman adeemsa adda addaa keessa darbaniiti. Jalqaba qorattuun odeeffannoo ittiin funaanuuf malawwan nagargaaru jette filateetti. Itti aansuunis malleen kanaaf kan barbaachisan gaaffiilee afgaaffiif ta'an qopheeffachuun namoota mala iddattoo eerumaan afgaaffiif filataman fedha isaanii ta'uun erga gaafatamee gaaffiilee kana tokko tokkoon itti fufuun sagaleen isaanii waraabamaa akka jirus itti himamamee waraabbachuun dhumarra qaaceffame. Kan bargaaffiis dura qaamota ilaallataniif qajeelfamni erga kennamee odeeffannoo barbaachisu of eggaannoon akka guutan taasifamee jira. Odeeffannoon argame kunis dhumarra qaaceffame. Akkasumas iddattoo akkayyoo(itti yaadeen) warrii daawwannaaf filatamanis, erga fedha isaanii ta'uu hubatamee booda daree barnootaa seenuun daawwannaan gaggeeffamee jira. Odeeffannoon isarraa argames xiinxalamuun qaaceffamee jira.

Dhimma waraabbiin walqabatee garee kamuu osoo gara waraabbii hindeemiin fedha isaanii ta'uu eeyyamsiifameetudha. Gama suura tokko tokko achi keessa jiraniitiin wal qabatee namoonni dhuunfaan suurri isaanii as keessa jiru eeyyama isaaniin kan kaafamanidha. Hojiiwwan aloolaa booddee ragaaawwan viidiyoo kaameraan waraabaman dhageeffachuufi ilaaluun barreeffamatti jijjiiruu; ragaaalee wal fakkaatan iddoo tokkotti gurmeessuu qoqqooduufi qaaccessuudha.

BOQONNAA AFUR: QAACCESSA RAGAALEE

Boqonnaa kan keessatti, faayidaa hiibboofi adeemsa hiibboon itti raawwatamu ilaalchisee odeeffannoowwan hawaasarraa, barsiisotaafi barattoota irraa argame, walduraa duubaan kan qaacca'u ta'a. Xiyyeeffannoon waraqaa kanaas, "Qaaccessa Adeemsaafi Faayidaa Hiibboon Oromoo Ijoolleef Qabu: Haala Qabatama Aanaa Ada'aa " kan jedhuudha.

4.1 Adeemsa, Seeraa, Yoomessaafi Hirmaattota Hiibboo

Afoolli kamiyyuu adeemsa itti raawwatamuufi seera mataa isaa qabaachuu bira darbeeyyuu, yeroofi bakka itti taphatamu qofa qofatti qaba. Bu'uuruma kanaan, hiibboonis adeemsa, seera, yeroofi bakka itti taphatamu kan daangeffame qaba.

4.1.1 Faayidaa Adeemsi Hiibboon Ittiin Raawwatamu Ijoolleef Qabu

Hiibboon wayta hibbifatamu adeemsa keessa darbu qaba. Adeemsa kanaan ala ta'uun adeemsa hiibboon keessa darbu dabsuu waan danda'uuf, ijoolleen askeessatti walmil'achaa deemu.

Af gaaffii (Obbo Alamu Abbooyee, Lammii Garasuu, Daadhii Jimaa, Adde Nadhii Taliilaafi Afraasaa Kafanii) Caamsaa 04, 17 fi 23/08 taasifameen odeeffannitoonni adeemsa hiibboon itti raawwatamu ilaalchisee, yaada bal'aa qorattuuf kennanii jiru. Kunis, hiibboon adeemsa ittiin raawwatamu qabaachuu isaa, adeemsa kanaan ala ta'uun akka hindanda'amneefi tartiiba adeemsichaa, akkasumas, ijoolleen adeemsa kana hordofaa hiibboo akka taphataniifi kana keessa, waan baay'ee baraa beekumsa adda addaa goonfachaa akka guddatan kaasanii jiru. Kunis, gaafataan yammuu ' hiibboo ' jedhu gaafatamaan immoo ' hibib/ hiph/ hibbaka ' jechuun jalaa qaba. Kanatti aansuun, gaaficha erga gaafatee booda gaafatamaan nan soqadha? nan qoradha? jechuudhaan heyyemsiifata. Gaafataaniis, akka soqatuuf heyyamuun taphichi itti fufa... jechuudhaan adeemsa tapha hiibboo armaan gadii qorattuuf kennanii jiru.

Adeemsicha kana keessattii gaafatamaan deebii argachuuf yammuu soqatu ykn qoratu gaafataan immoo deebii sana akka argatuuf daandii itti agarsiisa. Fakkeenyaaf, ala galamoo mana gala? midhaan nyaatamoo baala nyaata? waaqarra galamoo lafarra galaafi kkf. jedhee yammuu gaafatu gaafatan wanta deebii sanatti hiqu itti himuun deebicha akka argatuuf haala mijeessaaf. deebii wallaallaan lafa kennuun akka hin arrabsamneef jalaa miliquuf yaala. Haata'u malee gaafatamaanis, akka hin arrabsine adamus, callisee laficha fudhata osoo hintaane

lallaaffiseedhuma jalqabuun arrabsuu/ abaaruu itti fufa... dhumarrattis 'adaamii baalaa aniif ati jaala' jedhee deebii itti himuun xummura. Egaa adeemsi kun taphicha keessatti waan hin oolledha. Ijoolleenis, kun ta'uun isaa dirqama akka ta'e waan beekaniif, of qopheessu. Abaaramuu jalaa bahuufis, deebicha argachuuf jecha sammuun isaanii waan baay'ee asiif achi naannessuun qotee; qofforee baasa. Kun immoo, sammuun ijoollee daran akka yaada bilcheeffatuufi cimsatuuf gargaara jechuun yaada isaanii itti dabalani kaasan.

Qorattuunis, ragaa odeeffaknitoonarraa argatte bu'uura godhachuun adeemsa raawwii hiibboo hawaasarraa argatte kana akka armaan gaditti qaaccessitee jirti.

Gaafataa: Hiibboo

Gaafatamaa: Hibbaka/ hibib/ hiph

Gaafataa: Ulee abbaan koo naamure hincabus; hindabus.

Gaafatamaa: Nan soqadha? Nanqoradha?

Gaafataa: Soqadhu; qoradhu

Gaafatamaa: Ala galamoo mana gala

Gaafataa: Mana gala

Gaafatamaa: Midhaanmoo baala soorata

Gaafataa: Midhaanis hinnyaatu; baalas hin nyaatu

Gaafatamaa: Muran dhiigaa? dhahan fiigaa?

Gaafataa: Muranis hin dhiigu dhahanis hinfiigu

Gaafatamaa: Waaqarra galamoo lafarra gala?

Gaafataa: Lafa gala

Gaafatamaa: Mana

Gaafataa: Lakkii

Gaafatamaa: Waraabessa

Gaafataa: Miti, hinarganne

Gaafataa: Lafa naakenni

Gaafatamaa: Somaalee siikenne

Gaafataa: Oromiyaa malee hinbarbaadu

Gaafatamaa: Bishooftuu

Gaafataa: Ani Bishooftuukoon qaba,

Bisheerraa maalan dhaba.
Yeroon ani booka dhugu,
Ati fincaan dhugda.
Wayta ani xayyaaraan deemu,
Ati harreen deemta.
Kankee qadaadatti,
Kankoo madaalatti.
Jimma keessa naanna'ii,
Jilba keetti raamma'ii.
Guutuu manaa irra si basee,
Raatuu namaa si dhaansisee.
Gama kee xaaxessaa dhaabee,
Gama koo xaaxa'aa dhaabe.
Kan kee xaaxa'ee bade,
Kan koo xaaxessee gale.
Balbala irra ciifta,
Dhuufuu gad dhiifta.
Gama kee sardiidi kuruph,
Gama koo jabbiin kuruph.
Ati baksituu dha,
Ani kakaksituu dha.
Situ baksa goboxaa'ee,
Ani nan dhuga ol utaalee.
Gufuu gugguufuu jala bahi;
Utuu dhudhuuftuu bara bahi.

Gaafatamaan deebii wallaallaan akkanumaan arrabsama osoo hintaanee jalaa miliquuf “Saanqaa Waaqaa jala seenee yookiin dammaan siqabe jedha.” Kun akka hin arrabsamneefidha. Gaafataan hiiabboos nama kana akkana jechuun arrabsa.

Saanqaa Waaqaa jalaa si bute,
Mo'oo eegee si kute.
Laga keessa kaadhu,

Shaggar bahii madabii buufadhu.
Kunoo foon jedhii, nadayii cuffadhu.
Butuuttuu abbaa marii,
Du'atti afaan bani.
Re'ee gaafa muxxee,
Ekeraan si bute.
Re'ee gaafa saalaa,
Ekeraan si waama.
Hojjattee hin nyaatin, kajeellaa malee.
Ol jettee hin deemin, gugguufuu malee.
Muka muka irraa cite alaltuu ta'i;
Nama nama irraa cite maraatu ta'i.
Hundee migiraa,
Hundeen keenya fira.
Fardi hin dannabsu,
Kana caala si hin arrabsu.
Adamii baalaa,
Aniifi ati jaala.

Jechuun eerga arrabsee booda deebii itti hima. Kunis, ijoollee keessatti xiiqii hammana hinjedhamne uumuun akka ijoolleen si'attee hiibboo taphattu kan gargaarudha. Gama biraan immoo ijoolleen walaloo kana jedhannii yoo wal arrabsan dandeettii waa yaadachuu, dandeettii afaaniffaan walaloo dhiheessuu, ija jabinaa, mirgaafi dirqama, itti gaafatamummaa fudhachuufi kanneen kana fakkaatan barachaa akka guddatan gargaara.

Gama biraatiin qorattuun, adeemsa raawwii hiibboo kana ilaalchisee marii garee Caamsaa 19, 23 fi 30/ 08 barattoota waliin taasisteen, ijoolleen adeemsicha hordoofuun taphachuu isaanii bira geessee jirti. Marii sana keessatti beekumsi ijoolleen gama kanaan qaban kan walcaalu ta'uu isaatis hubattee jirti. Hiibboon sadi akka fakkeenyaatittis fudhatamee kan taphatame yammuu ta'u; akkaataan adeemsa kana hordofamee taphatames baay'ee gaarii ture. Kana keessattis, garaagarummaan ijoollee gidduu jiru hangas mara bal'aa miti. Ta'us, bakka dogongorri mul'atetti

walsirreessuun waliirraa baraa akka turan marii garee kana keessaatti hubachuun danda'amee jira.

Qorattuunis gama isheetiin ijoolleen adeemsa kana hordofanii taphachuun barbaachisaafi murteessaa ta'uu, taphni hiibboo dandeettii isaanii kallattii gara garaan cimsuu akka danda'uu, naannoo isaanii beekuu bira darbee wantoota naannoo isaanii jiran ball'isanii akka yaadanifi xinxalan gochuu keessatti shoora olaanaa akka taphatu hubachiistee jirti. Kunis, dandeettii waaqayyabachuu isaanii cimsuun, beekumsa adda addaa akka goonfatan taasisuun sammuu isaanii daran qaraa deemu isaa dabalataan qabsiistee jirti.

Walumaagalattii, qorattuun odeeffannoowwan argatteerratti hundaa'uun adeemsa hiibboo hordofanii taphachuun ijoolleef faaydaa guddaa akka qabu hubachuu dandeessee jirti. Adeemsa kana keessa akka carraa ta'ee deebiin hiibboo gaafatamee yammuu qoratu kan mana galuun gaafataan isaa dogongoree ala gala jedhee itti hime taanaan reefu ala gala jettee nadogongorsite jechuun ittiin falma malee calliseetuma moo'amuu isaa hinfudhatu. Kun immoo ijoolleen adeemsa sana hordofaa taphachuu qofa osoo hintaane, dandeettii wantoota taphicha keessatti kaasan ofduubatti yaadachuun walmadaalchisaafi walbira qabaa dandeettiifi beekumsa isaanii akka cimsataniif tumsa taasisa. Akkasumas, akkuma tapha hiibboo wantoonni gara garaafi ta'iinsonni adda addaa raawwii hordofaman kana mataa isaanii qabaachuu danda'u. Ijoollenis ijoollummaarraa jalqabanii waan kanaan qaramaa guddatu waan ta'eef muuxannoo duraan qabanitti fayyadamuun keessa bahuu danda'u. Dabalataanis, adeemsa waan tokkoo baruu bira darbanii bu'aa inni qabutti fayyadamoo ta'uu dandeettii qaban daran cimsachuuf gargaara.

4.1.2 Gahee Seerri Hiibboo Ijoolleef Qabu

Hiibboon, seera ittiin dhiyaatu ykn taphatamu kan mataa isaa qaba. Hiibboon seeraan yoo dabaalame kan sadarkaa isaa eeggate ta'a. Ijoolleedhaafis faayidaa gama kanaan gumaachuu qabu nigumaacha.

Af gaaffii (Obbo Alamu Abbooyee, Lammii Garasuu, Daadhii Jimaa, Adde Nabhii Taliilaafi Afraasaa Kafanii) Caamsaa 04, 17 fi 23/08 taasifameen odeeffennitoonni seera hiibboo ilaalchisee yaada qorattuuf kennanii jiru. Kunis, hiibboon seera ittiin taphatamu kan mataa isaa qaba. Ennaa adeemsi hiibboo hordofmee taphatamu; seerri hiibboos achumaan walqabsiifamee

hordofaa deemama jechuun kaasu. Kunis ijoolleen ennaa hiibboo taphatan gaafataafi gaafatamaa ta'uudhaani. Gaafataan, gaafatamaa caalaa mirga guutuu qaba. Kana jechuun wanta gaafataan jedheen dhagahuu ykn fudhachuu qaba. Sababiin isaa gaafataadhaaf seera hiibboot heyyameef ykn mirga guutuu kenneef. Fakkeenyaaf, yoo deebii wallaale lafa/magaalaa/biyya akka kennuuf gochuu, yoo itti toluu baate jijjiirsisuu, haga inni maganfatuutti arrabsuu ykn abaaruufi kkf seera hiibboo ta'uun gaafataadhaaf miraga guutuu laataniif. Seera kanaan ala ta'uun gonkumaa hindanda'amu jechuun yaada isaanii kennan.

Ijoolleen hamma fedhe wal arrabsanis tasumaa gadoo walitti hin qabatan. Kun immoo, ijoolleen obsaa baruu bira darbanii seera waan kamiyyuu kabajuun dirqama ta'uufi seeraaf bitamuun murteessaa ta'uu isaa hubachaa akka guddatan taasisa. Qabata kanaan, ijoolleen haadhaaf abbaa akka kabajaniifi ajajamaniif, quxusuun hangafa kabajuun ajajamuufi, maanguddoo, haadholiifi kkf kabajuu akka seeraatti ilaalanii akka guddatan seera hiibboon walbira qabuun barsiisna.

(Obbo Alamuu Abbooyyee)

Qorattuunis, ragaa odeefkennitootarraa argatte bu'uura godhachuun hiibboon seera mataa isaa akka qabu hubachuu dandeessee jirti. Seera kanas bifa armaan gadittiin qaaccessitee jirti.

1. Qaama gaafatuu fi gaafatamu qabaachuu qaba.
2. Qaamni gaafatu 'hiibboo' jedhee yommuu gaafatu/eegalu kan gaafatamu immoo 'hiph' ykn 'hibib' ykn 'hibbakka' jechuun jalaa qaba ykn deebisa.
3. Kunis Deebicha deebisuuf qophii ta'uu agarsiisuudhaaf.
4. Deebiin sirrii yoo deebi'e tahpichi itti fufa.
5. Gaafatamaan yoo deebisuu dadhabe gaafatamaan gaafataaf kennaalee kan akka lafaa, biyyaa, magaalaa fi kkf kennuufii qaba.
6. Gaafataan kenna kenneef diduus mirga qaba, jijjiirsifachuudhaaf, kenna erga fudhatee booda, abaaruudhaafis mirga qaba. Ni abaaras.
7. Gaafatamaan immoo abaarsa jalaa itti maganfachuudhaan ykn adaruudhaan akka hin abaarreef kadhata, 'Afaan kee dammaan si qabe ykn saanqaa waaqaa jala seene' jedhaan:
8. Gaafataanis abaarsa dhiisee lafa kenneef fudhatee moggaafachuun lafa kenneef faarsuu jalqaba.
9. Tapha kana keessatti arrabni hangam baay'atuuyyuu gadoo(xiiqqi) qabachuun tasuma hin jiru.

Fakkeenya armaan gadii kanaan hordofama:

Gaafataa Gaafatamaa

Hiibboo..... Hibbakka(Hibib)

Ni gaafata..... Deebisuf yaalii godha

Yoo deebise ‘beekte/argatte’ jedhaan...Bakka waljijjiiranii gaaffi fi deebii itti fufu

Yoo deebii argachuu baate ni yaala

Biyya naaf kenni ykn ani gubadhe jedhaan

Na obaasi..... Yaalii godha...

Miti na obaasi..... .Hamma ta’e yaalii godhee yoo argachuu
baate dhugi jadhaan

Gaafataan akkas jedhee ni arrabsa.

Tirtiruu buusi

Hiibboo tiyya naa deebisi

Sonba harcaasi

Dhadhaa na obaasi

Huffee baqsaan koo calalaa

Dubbiin koo mararaa

Situ baqse

Natu dhuge

Akka hoolaa joonja’ii lafti si haa martuu

Akka kal’ee qalbiin kee haa rarraatu

Akka raachaa lafti sitti haadhiphatu..... fi kkf jadheenii deebii itti hima.

Gaafatamaan akka inni dhiisuuf jecha, nadhiisii afaan kee dammaan siqabe jedhaan, Haala kanaan gaafataa fi gaafatamaan gaaffiidhaaf bakka wal jijjiirun tapha isaanii itti fufu. Jachootni ennaa gaafatamaan deebii sirri dhabu gaafataadhaan jadhaman garuu, Oromiyaa gara garaatti garaa garummaa qabaachuu danda’a. Kan asirratti fakkeenyaaf qorattuun fayyadamte kanneen naannoo Oromiyaa Shawaa keessatii jadhamaniidha.

Dabalataan, qorattuun seera hiibboo eeganii taphachuu ilaalchisee marii garee Caamsaa 19, 23 fi 30/08 barattoota waliin taasistee jirti. Kanaanis, ijoolleen seera hiibboon ittiin taphatamu

haaluma maatii irraa dhaalaa dhufaniin taphicha keessatti fayyadamuuf yaalanii jiru. Kunis beekumsi isaan seera hiibboo kana irratti qaban garagara ta'uus hanga tokko kan walitti siquu ta'uu isaa bira geessee jirti. Tapha hiibboo kana keessatti gaafatamaan lafa/ biyya/ gabaa kennameef didee kan barbaade filee fudhachuuf mirga qabaachuu isaa, gaafatamaanis biyya/ lafa harkatti tuffatame jijjiiruun dirqama isaa ta'uu, hamma fedhe aarus, obsuun jala darba. Sababni isaa seera hiibboof bitamun dirqama ta'uu maricha keessatti kaasaniiru. Kun immoo obsa bal'aa horachaa akka deemaniif gargaaru isaa walhubachiisaa turan.

Hiibboon ennaa taphatamu seeraan yoo deeggarama gaarii ta'uu; seera sana cabsuun tasuma kan hindanda'amne ta'uu, qabata kanaan wan baay'ee hubachaa deemuufi obsa bal'aa baraa akka deeman qorattuun hubachiistee jirti. Dabalataanis, hubannoon barattoonni tokko tokko seera hiibboofi adeemsa hiibboo irratti qaban kan wal make/ tokko taasisuun nimul'ata ture. Haata'u malee adda adda ta'anis, walitti hidhannaa qabaachuu ykn walkeessa jiraachuu isaa fakkeenya kaasuun qorattuun hubachiistee jirti.

Walumaagalatti, yaada odeeffakennitootarraa argamee bu'ureeffachuun seerri hiibboo ijoollee karaa hedduudhaan akka qajeelchu hubbatamee jira. Gaafataan seera hiibboon kenneef irratti hundaa'uun abbaa mirgaa ta'a. Ennaa kana carraa argatetti fayyadamuun abbaa mirgaa ta'uu isaa agarsiisa. Haata'u malee wanta seerri isaa heyyamuun ala waan biraa gochuu tasumaa hindanda'u. Fakkeenyaaf, waan deebii wallaalteef jilbiiffadhu, cunuuuffadhu, sinrukuta/ sinreebafi kkf. nangodha osoo jedhee gonkumaa hindanda'u. Garuu, akkuma seerra hiibboorratti taa'etti lafa/ magaalaa/ biyya kennameef diduu yookiin jijjiirsifachuu nidanda'a. Biyya fudhates leellifachuun, gaafatamaa adeemsa hiibboo hordofuun arrabsu/ abaaru nidanda'a. Sana booda gaafa maganfatame waaxinnoo jechuun deebii itti hima.

Gaafatamaanis, xiiqii qabachuun gaaffii lammaffaa deebisuu mala. Ennaa kana inni gaafataa ture gaafatamaa ta'uun iddoo waljijjiiru. Kana keessattis diduun hin danda'amu. Seera waan ta'eef nikabajama. Innis (gaafatamaan), dabaree isaatiin mirga guutuu seerrii hiibboo laatefitti fayyadamuun seerichaan hogganamaa wantoota raawwatamuu qaban akkuma gaafataa jalqabaatti raawwata. Kana keessatti wanti hubatamuu qabu tarii gaafatamaan jalqabaa hamma fedhe aaruyyuu seeraan ala bayuu hindanda'u. Kana keessatti wanti hubatamuu qabu tarii

gaafatamaan jalqabaa hamma fedhe aaruyyuu seeraan ala bayuu hindanda'u. Haloo sana kan bahu ofumaaf itti yaadee gaaffii cimaa inni deebisuu hindandeenye gaafachuun ta'a malee, tarkaanfii biraa fudhachuuf seerri isaa hin eyyamu.

Haaluma walfakkaatuun, Gaafatamaanis mirga qabutti fayyadamuun seericha kabajuun wanta gaafatamaadhaan ajajamu hunda niraawwata. Fakkeenyaaf, biyya jijjiiruun dirqama isaa yoo ta'eeyyuu; akka hin abaarreef maganfachuu, yoo deebii deebise gaafataa ta'uun mirga seerri hiibboo laatefiidha. Kana keessa ijoolleen daa'imummaarraa kaasanii obsa bal'aa bitachuun seerichaaf bitamaa guddatu. Dabalataanis, seera hiibboo qofa osoo hin taanee seera maatii gidduutti bahu, kan mana barumsaatti bahu, seera daree barnootaa, seera barsiisaan ba'u akkasumas, seera akka biyyattiitti ba'u beekuu bira darbanii akka kabajaniifi bitaman ykn ittiin bulan isaan gargaara.

4.1.3 Yoomessaafi Hirmaattota Hiibboo

Hiibboon yoomessa itti taphatamu qaba. Kunis, yoomessa aadaa uummatichaa murtaa'aa keessatti kan taphatamudha. Hiibboon, yeroofi bakka itti raawwatamu kan qabu ta'ee, mala gaaffii fi deebiitiin dhiyaata. Gama biraatiin, Yeroo baay'ee hiibboon maatiiwwan warra tokkoo walitti qabamanii bakka jiranitti galgala ykn yeroo boqonnaa namootni hedduu bakka wal gahanitti waarii kan taphatamu waan ta'eef gamtaadhaan bifa hoo'aan hordofama. Kanaaf, hirmaannaa cimaatu keessatti taasifama.

Akka ragaan afgaaffii (Obbo Alamu Abbooyyee, Lammii Garasuu, Daadhii Jimaa, Adde Nadhii Taliilaafi Afraasaa Kafanii) Caamsaa 04, 17 fi 23/08 argame ibsutti, yoomessa hiibboo ilaalchisee hiibboon galgala akka taphatamutti kaasu. Hiibboon, guyyaa yoo taphatame "gaafatu namatti ba'a" jedhama, kun immoo dhuguma gaafatu namatti ba'a osoo hintaane ijoolleen hiibboon qabamanii tika dhiisuun horii midhaan akka hin nyaachisneefi mana barumsaa irraayis akka hin hafneef yaadameetu jedhu. Akkasumas, hiibboon kan galgala taphatamuuf ijoolleen irbaata osoo hin nyaatiin akka hin rafneefi beela akka irranfataniif ittiin tursiisuuf jechuunis yaada isaanii qorattuuf kennanii jiru.

Gama biraatiin immoo, hirmaattota hiibboo ilaalchisee:

Maatiin warra tokkoo galgala ibidda cinaatti bakka walitti qabamee jirutti gamtaadhaan kan taphatamu ta'uu kaasuu. Hiibboorratti baay'inaan kan hirmaatan ijoollee yoo ta'an kunis, gareen miira hoo'aan taphatamuu isaati jedhu. Kun immoo, ijoolleen walirraayis ta'ee, maatii irraa waan hinbeekne haaraafi kan beekanis yoo dogongoran sirreeffama gaafachaa baruuf isaan gargaara. Adeemsaafi seera hiibboos yoo kan dogongoran ta'e nuti waan jirruuf niqajeelchina. Sababa kanaanis, otoo itti hinyaadin wanta ijoollee keenya qabsiisuu barbaadne ni qabsiisna. Wantoota gara garaas barsiisuu dandeenya jechuun itti dabalani kaasu.

(Obbo Daadhii Jimaaa)

Qorattuunis, odeeffannoo odeeffkennitoota irraa argatte bu'uura godhachuun hiibboon guyyaa akka hintaphatamne hubattee jirti. Yoo guyyaa taphatan ' gaafatu namatti ba'a ' jedhama. Kunis hiibboon akka galagala taphatamu jajjabeessa. Ijoolleen guyyaa yoo hiibboo taphatte gaafatu itti ba'a sababni jedhameef, dhuguma gaafatu itti ba'a osoo hintaane ijoollee sodaachisuuf tooftaa maatiin itti gargaarameedha. Guyyaa hiibboo kan taphatan yoo ta'e taphaan qabamanii hojii itti kenname itti gaafatamummaan bahuu dadhabuu danda'u. Fakkeenyaaf, ijoolleen tikaaf yoo bobbaate sababa hiibboo taphataniin horiin jalaa baduu, bineensi horii nyaachuufi horiin miliqanii midhaan namaa nyaachuu danda'a. Akkasumas, ijoolleen barumsa dhiisanii hiibboo irra ooluu danda'u. Badiin akkanaa akka hin uumamneef hiibboon guyyaa yoo taphatame 'gaafatu namatti ba'a' ykn 'eegeetu namatti ba'a' jechuun sodaachisu. Dabalataanis, sammuu guyyaa hojiidhaan dadhabee oole bohaarsuufi ijoolleen osoo irbaata hin nyaatiin akka hinrafne tursiisuuf yaadameeti

Hirmaattota hiibboo waliin walqabatee, hiibboon haala gaaffiifi deebiin kan taphatamuudha. Kana keessatti tokko gaafataa yoo ta'u, inni biraan ammoo gaafatamaadha. Akkasumas, jara lamaan malee jamaan jiraachuu danda'a. Kunis, taphichi gamtaadhaan raawwatamuu isaa mul'isa. Yeroo baay'ees taphicha keessatti qooda kan fudhatan ijolleedha. Baay'inaan, hiibboon maatiiwwan warra tokkoo walitti qabamanii bakka jiranitti galgala ykn yeroo boqonnaa namootni hedduu bakka walgahanitti waarii kan taphatamu waan ta'eef gamtaadhaan bifa hoo'aan kan hordofamuudha. Kanaaf, hirmaannaan cimaas keessatti taasifama. Kun immoo, maatiin keessatti hirmaachuun wantoota ijoolleen dogongoran sirreesuuf, kan isaan hinbeekne ibsa itti kennuun barsiisuu, adeemsa ta'ee seera tapha hiibboo irrattis dogongorri yoo jiraate

qajeelchuun sirreessu. Kanaanis, ijoolleen maatii isaanirraa carraa wantoota gara garaa baruu ni argatu. Kun immoo waan haaraa baruu bira darbee, beekumsiifi dandeettiin isaanii akka cimuuf isaan taasisa.

4.1.4 Gahee Hiibboon Bashannansiisuu Keessatti Qabu.

Hibboon yeroo baay'ee bifa taphaatiin kan dhiyaatu waan ta'eef baay'ee nama bashannansiisa. Kunis, tapha hiibboo keessatti adeemsifi seerri jiru mataan isaa baay'ee kan nama bohaarsuun barsiisuudha. Ijoollenis salphumatti bohaaraa akka barataniif daandii saaqaaf.

Afgaaffii hawaasaaf Caamsaa 04, 17 fi 23/08 taasifameen (Obbo Alamuu Abbooyyee, Lammii Garasuu, Daadhii Jimaa, Adde Nadhii Taliilaafi Afraasaa Kafanii) hiibboon wantoota gara garaa barsiisuu bira darbee nama bashannansiisa jechuun himu. Akka yada jara kanaatti, guyyaa namni kamiyyuu hojii adda addaatiin qabamee oola. galgala garuu martuu gara manaat dacha'a. Ennaa kana hanga sa'aatiin irbaataa ga'utti hiibboodhaan bashannanaa turra jedhu. Tapha kana keessatti kan baay'ee namatti tolu arrabsoo nama deebii wallaalee ittiin arrabsamuudha. Gaafatamaan deebii wallaallaan dubbachuufis mirga hinqabu waan ta'ef calliseetuma arraba dhuga. Kanaanis ijoolleen baay'ee bohaaru. Taphichi baay'ee namatti tola waan ta'eef, yoo beela'anii jiraatanis irrannachuun taphicha hordofu. Kun immoo osoo hindhiphatin karaa salphaa ta'een wantoota gara garaa baruuf isaan dandeessisa jechuun qorattuuf yaada isaanii kennanii jiru.

Yaada isaanirraa argame bu'uura godhachuun hiibboon bashannansiisuu keessatti gahee qabaachuu isaa hubachuun nidanda'ama. Kunis, ijoolleen maatii gidduutti sodaa tokko malee akka isaan taphataniifi walirraa baran taasisa. Walitti dhufeenya maatiifi ijoollees cimsuun jaalala isaan gidduutti uumuu daanda'a. Kun immoo ijoolleen sodaa tokko malee maatiitti siquu bilisa ta'uun waan hin beekneefi isaaniif hingalle akka gaafatan godha. Kanaanis beekumsa duraan qaban dhiphina tokko malee akka barataniif shoora olaanaa qaba.

Barsiisota Afaan Oromoo (B/saa Asraat Baqqalaa, Maammoo Lataafi b/tu Asteer Gurmuu) kutaa 5 fi 6 barsiisaniif afgaaffii Caamsaa 11 fi 18 /08 taasifameenis, hiibboon barsiisuu cinaatti bashannansiisuuf akka gargaaru kaasuu. Kunis, hiibboon yammuu taphatamu bifa gaaffiifi deebitiin waan ta'eef, adeemsa kana keessa deebii wallaaluutu jira. Ennaa kana gaafataan gaafatamaa irraa lafa fudhatee, eebbifachuufi isa abaaru eegala. Gaafatamaanis jalaa miliquuf

yaalii godhus arrabsamuun isaa hin oolu. Kanaaf, obsa bal'achuun calliseetuma arrabsama. Kana keessatti,

Abaarsi gaafataafi sochiin gaafatamaan abaarsa jalaa miliquuf taasisan baay'ee nama bashannansiisa. Jamaanis, raawwii kana hordofuun bohaara jechuun yaada isaanii qorattuuf kennanii jiru. Ijoollenis, bohaaruu qofa osoo hintaane wantoota gara garaa karaa salphaa ta'een dhiphina tokko malee baruuf isaan gargaara jedhu. Kunis, walitti dhufeenya isaanii cimsuun jaalala gidduu isaanitti uumuu bira darbee wanta bashannanaa baran kanas salphaatti qabachuu danda'u. Kanaanis, dandeettii waaqayyabachuu isaanii akka cimsatan itti dabaluu kaasa.

(B/saa Asraat Baqqalaa)

Qorattuunis, odeeffannoo barsiisota irraa argatte bu'uura taasifachuun gahee hiibboon bashannansiisuu keessatti qabu bal'aa ta'uu hubatee jirti. Ijoollen gaaffiifi deebii taasifamu gidduutti wantoota raawwatamu hunda seeraan qalbifatu. Sababiin isaa adeemsa darbamu keessa darbamee dhumarra ennaa gahu gaaffichi deebii argachuufi dhabuu isaa adda baafachuufi. Kunis deebiin sirrii yoodaabi'uu baate, gaafatamaatti kolfuuf ariifatu; ittis kolfu. Kun immoo isaan bohaarsa.dhiphina malee adeemsicha hordofuun isaanii kolfa bira gahuuf ta'ullee, osoo itti hinyaadin wantoota baay'ee akka baaraniif isaan gargaara. Barumsi karaa kanaan aargamus salphaatti kan irraanfatamuu miti waan ta'eef heddu isaan fayyada.

Odeeffannoo Bargaaffii barattoota kutaa 5 fi 6 irraa Ebla 08,14 fi Caamsaa 07, 15/08 qorattuun argattes, hiibboon bashannansiisuuf akka isaan gargaaru ibsaniiru. Kunis, yammuu gaafatamaan deebii wallaalu gaafataan osoo deebii itti hin himin abaara. Maganfatamus hin dhiisu. Gaafatamaanis, jalaa bahuuf yaaliin inni taasisu abaarsa sana waliin carraaqqiin isaa baay'ee nubohaarasa. Haata'u malee, abaarsa/ arraba sana sodaa of eeggannoodhaan caqasnee deebii deebisuuf yaalla. Deebicha argachuudhaafis, waan baay'ee dhayuunifi xiinxaluun carraaqqii taasisna. Kun immoo beekumsaafi hubannoo wantoota gara garaa irratti qabnu akka dabaluu nutaasisa.

Ragaa odeeffannitoota irraa argame bu'uura godhachuun hiibboon akkamitti bashannanaaf akka oolu armaan gaditti qaacceffamee jira. Seerri hiibboo yoodabe walitti kolfuutu jira, akkasumas gaafatamaan irra deddeebi'ee yoo kan dogongoru ta'e walitti kolfu. Dabalataan, biyyi/lafti ykn magaalli qabata deebii hiibboo deebisuu dadhabuutiin kennamu filannoo hibbifataarratti waan

hundaa'uuf salphaatti irraa fudhachuu dhabuu danda'a. Falmiin as keessatti fudhuufi hin fudhuurratti godhamus jaalleewwan hiibboo sana irratti hirmaatan ni bohaarsa.

Gaafataan erga lafa fudhatee booda, gaafatamaan hanga 'dammaan siqabe' jedhutti ni abaara. Abaarsi isaas:

Wayta ani xiyyaaraan deemu

Ati harreen deemi

Yeroon ani booka unadhu

Ati fincaan harree unadhu

Muka duudduufaa jala ba'i

Ganna dhudhuufaa bahi jechuun abaarsa isaa itti fufa...

Kun immoo, qooda fodhattoota hiibboo sanaa akka itti bashannanan taasisa. Wayta gaafatamaan deebii hiibboo dhabu, gaafataan erga abaaree booda ni harkisa, kan harkisus qoraattii irra, dhoqqee irra, fincaan irra, tulluu irra, bishaan keessaafi kan kana fakkaatanitti lubbuu uumuun waanuma amma raawwatamaa jiru waan fakkeessaniif hirmaattonni qaama gaafatamaa ilaaluun ykn tuttuquun itti kolfuun bohaaru.

4.1.5 Gaheen Miira Morkii Uumuu Ijoolleef Qabu

Hiibboon amala gareen taphachuu of keessaa waan qabuuf, yoo xiqqaate namoota lamaafi sanaa olitu keessatti hirmaata. Kun immoo ijoolleen miira morkii walkeessatti uumuun akka taphatan taasisa.

Hiibboon miira morkii ijoollee keessatti uumuu ilaalchisee, afgaaffii Caamsaa 11, 18/08 barsiisotaaf taasifamee jira. Adeemsa hiibboo keessatti gaafataafi gaafatamaan akkaatuma dabaree isaanitiin iddoo waljijjiruun walgaafatu. Yeroo kana gaafataan gaafatamaa gaaffii cimaa yoogaafate, gaafatamaan immoo dabaree isaatiin xiiqqi qabachuun isa duraa caalaa daran gaaffii cimaa gaafata. Xiiqqin walitti qabatan kunis, gaaffii cimaa walgaafachuun deebiin akka salphaatti hindeebine kan taasisuudha. Kun immoo walgidduutti miira morkii uumuun dandeettii xiinxaluufi yaaduu isaanii cimsachaa akka deemaniif isaan gargaara jechuun odeeffannoo qorattuuf laatanii jiru.

Yaada odeeffkennitoota irraa argame bu'ureeffachuun hiibboon ijoollee xiiqii qabsiisuun miira morkii keessatti akka uumu hubatamee jira. Ijoolleen wayta dabareen wal gaafatan xiiqii walqabachuun hiibboo gaafachuufi deebisu irratti baay'ee wal onnachiisu. Xiiqiin isaan qabatan kunis, ennaa dabaree isaanii gaaffii cimaa walgaafachuudha. Adeemsa gaaffiifi deebii kana keessatti, kan gaafatame deebii haala salphaan kan deebisu yoo ta'e; kan gaafatu gaaffii hiibboo daran cimsuun gaafatamaan akka gufatu barbaada. Ennaa gaafatamaan gaafataa ta'u haloo duraanii ba'uuf gaaffii daran ciccimoo ta'e dhiyeessaaf, adeemsa kana keessatti immoo xiiqii walitti uumuun wal onnachiisaa beekumsa gama hiibboon qaban cimsachaa deemuu bira darbee dandheetiin waahubachuufi wantoota gara garaa xiinxaluun bira gahuu isaanii akka dagaaguuf gargaara. Kun immoo ijoolleen miira morkiin fiixaan bahiinsa waan tokkoo goonfachuu akka dandeessuuf shoora gudda qaba.

Bifuma walfakkaatuun, bargaaffiin barattootaaf Ebla 08,14 fi Caamsaa 07, 15/08 taasifameen hiibboon miira morkii uumuu akka danda'u qorattuuf, odeeffannoo kennanii jiru. Tapha hiibboo keessatti iddoo waljijjiiruun kan taphatamu yammuu ta'u; ennaa gaafatamaa ta'etti gaaffii cimaa gaafatameera yoo ta'e yookiin deebii yoo dhabe dabaree isaatti immoo innis xiiqii qabachuun gaaffii cimaa gaafachuun miira morkii walkeessatti uumuun dandheetii isaanii karaa gara garaan cimsachaa akka deeman qorattuuf odeeffannoo kennanii jiru.

Odeeffannoo bargaaffii barattoota irraa argameen hiibboon ijoollee gidduutti miira morkii uumuu danda'uu isaa bira gahamee jira. Gaafatamaan hiibboo yeroo deebii wallaalu gaafataadhaaf lafa/ gabaa/ biyya kennaaf. Gaafataan garuu, kennaan kennameef yoo itti toluu baate nijijjiirsisa. Kun immoo, gaafatamaa baay'ee aarsuu danda'a. Haata'u malee, seera hiibboof bitamuu waan qabuuf waan gaafatame mara niraawwata. Arraba/ abaarsas nidhuga. Ennaa kana keessa isaatti xiiqii qabachaa deemuun abbaa dabaree gaafa ta'u gaaffii cimaa gaafachuun haloo ba'a. Hiibboon ijoollee keessatti xiiqii uumuun ijoolleen haaluma dabaree isaanitiin gaaffii daran ciccimoo ta'an walgaafachaa deemu. Kana keessatti immoo deebii hiibboo cimaa sana deebisuuf jecha ijoolleen sammuu isaanii baay'ee hojjechiisu, kallattii heddu nimil'atu, wantoota gara garaas wal madaalchisuun walitti fidu; walbiras qabu. Kun immoo, ijoolleen beekumsa hiibboo qaabaachuu bira darbee bal'isanii yaaduufi xiinxaluu akka goonfatan isaan gargaara. Xiiqiin

isaan qabatanis kallattii gaarii irra isaan oofuun miira morkii keessatti uumuun beekumsa isaanii kan dabaluu godha.

4.2 Faayidaa Hiibboo Duudhaalee Ummataa Keessatti

Hiibboon faayidaawwan hedduu akka qabu boqonnaa lammaffaa keessatti bal'inaan ibsamee jira. Dabalataan, odeeffannoowwan hawaasa naannoo, barsiisotaafi barattootarraa argame yaada hayyootaatiin deeggaruun walduraa duubaan qaaceffamee dhiyaatee jira.

Faayidaa hiibboo ilaalchisee, afgaaffii hawaasaa naannoof Ebla 02, 12 fi 24/08 taasifameen namoonni sadi (Obbo Lammii Garasuu, Daadhii Jimaafi Adde Afraasaa Kafanii) yaada walfakkaataa qorattuuf kennanii jiru. Kanaanis ijoolleen hiibboo keessatti, waa'ee meeshaa mana keessaa, meeshaalee qonnaa, maqaalee bineensotaa, midhaan, bishaan, konkolaataa, xayyaaraafi kkf gaafachuu ykn gaafatamuu danda'u. Ennaa kana immoo ijoolleen deebii hiibboo gaafatamanii argachuuf jecha waan baay'ee maqaa dhahu, nixiinxalus. Kunimmoo dandeettii ijoollee karaa adda addaan nicimsa jechuun yaada isaanii qorattuuf kennanii jiru.

Qorattuunis, odeeffannoo argatte irratti hundaa'uun faayidaawwan hiibboon qabu heddu akka ta'e bira geessee jirti. Hiibboon bifa gaaffiifi deebiitiin kan dhiyaatu waan ta'eef, ijoolleen, qabiyyeewwan armaan olii keessaa tokko yoo gaafataman, bal'inaan xiinxaluufi yaaduu waan barbaaduuf, qabiyyeewwan kaanis mil'achuun irratti yaadu; xiinxalus. Fakkeenyaaf, hiibboo "**Adii qorkee waaqa morke**" jedhu osoo gaafataman, deebii hiibboo kanaa argachuudhaaf wantoota heddu maqaa dhahuun xiinxalu. Kun immoo ijoolleen bal'isanii yaaduun dandeettii isaanii akka cimsataniif isaan gargaara.

Akkasumas, afgaaffii barsiisota Afaan Oromoo kutaa 6^{ffaa} barsiisan Ebla 06, 13 fi 26/08 taasifameen, barsiisonni sadi (B/saa Asrat Baqqalaa, Maammoo Lataafi b/stu Asteer Gurmuu) yaada walitti dhiyaatu kaasanii jiru. Hiibboon damee afoolaa keessaa yammuu tokko ta'u, faayidaa gara garaa qaba. Kunis, ijoolleen naannoo isaanii akka baran taasisuu, akka waaxiinxalan gochuufi wantoota naannoo isaanii keessa jiran salphaatti akka adda baafataniif gargaara. Kana malees, sammuun isaanii akka bal'isee yaadu taasisa. Dabalataanis, tapha hiibboo keessatti gaafatamaan sirritti caqasee gaaffii gaafatame deebisuuf yaala. Adeemsa kana keessas

dandeettii dhaggeeffachuufi dubbachuu cimsachaa deemu. Gama birootiin hiibboon bifa taphaatiin waan dhiyaatuuf ijoolleen bashannanaa barachuu danda'u.

Ragaa barsiisota irraa argame bu'uura godhachuun, hiibboon damee afoolaa keessaa isa tokko ta'ee, bifa gaaffiifi deebiitiin kan dhiyaatuudha. Innis, ijoolleen deebii hiibboo sanaa argachuuf jecha wantoota naannoo isaanitti argamu walbira qabuun walmadaalchisu. Kunis, naannoo isaaniitiin walbarsiisuu bira darbee wantoota naannoo isaanii keessatti argaman akka isaan beekan taasisa. Akkasumas, hiibboon gaafataafi gaafatamaa waan qabuuf, walcaqasuun jira. Kanaanis, dandeettiwwan afaanii keessaa caalaatti dhaggeeffachuufi dubbachuu akka gabbifatan taasisa.

Dhumarrattis, bargaaffii Ebla 08,14 fi Caamsaa 07, 15/08 barattoota kutaa 5 fi 6 barataniif taasifameen ragaan odeefkennitoota irraa argame akka ibsutti, hiibboon faayidaa garagaraa akka qabu hubatameera. Kunis, ijoolleen waan haaraa barachuuf akka gargaarufi irra caalaa immoo bashannansiisaa wantoota gara garaa kan akka lubbu qabeeyyiifi lubbu dhabeeyyii naannoo isaaniitti argaman akka hubatan gargaaruu isaa qorattuuf yaada isaanii kennaniiru.

Odeeffannoo bargaaffii barattootaa bu'ureeffachuun, hiibboon ijoollee wantoota haaraa isaan hinbeekne waliin akka walbarsiisuu hubanna. Kanamalees, hiibboon bashannansiisaa akka barsiisu yaada kenname irraa hubachuun danda'amee jira.

Yaada olii kana yaada hayyootaatiin cimsuuf, yaada hayyuu kanaa ilaaluun nidanda'ama. Hiibboon faayidaa hedduu akka qabu, boqonnaa lama keessatti yaadni hayyuu (Awedoba, 2000: 67) kanaa bal'inaan ibsamee jira.

Ragaa odeefkennitootarraa argameefi hayyootaa bu'uura godhachuun, faayidaa hiibboon qabu heddu ta'uu isaa, hubachuun nidanda'ama. Hiibboon gooroowwan afoolaa keessaa isa tokko ta'ee, bifa gaaffiifi deebiitiin kan taphatamuudha. Kunis garee lama, gaafataafi gaafatamaa gidduutti kan raawwatamuudha. Adeemsa kana keessatti ijoolleen gaaffii gaafataman sana deebisuuf jecha wantoota naannoo isaanii jiru walbira qabuu, walitti fiduufi wal madaalchisuun bal'isanii yaaduu. Fakkeenyaaf, hiibboo " **Wajjiin nyaanna maa huqqatta** " jedhu deebisuuf wantoota naannoo

isaanitti argaman barbaadu. Kun immoo wantoota gara garaa akka xiinxalaniifi qayyabatan taasisa. Gama biraatiin hiibboon dandeettiiwwan afaanii afran karaa kallattiin ta'ee alkallatiin akka baratan daandii saaqaaf. Wantoota haara duraan hinbeeknes bashannansiisaa osoo hindhiphatin salphumatti akka baraniifi sammuutti qabatan isaan taasisa. Dandeettii waaqayyabachuu ijoollees hiibboon nicimsa.

4.2.1 Faayidaa Hiibboo Maatii Keessatti

Hiibboon damee afoolaa ta'uu isaatiin amaloota ittiin beekamu keessaa tokko, afaaniin dhalootaa dhalootatti darbuudha. Haala kanaan hiibboon sammuu ijoollee qaruun, akka isaan dandeettii adda addaa goonfataniif daandii saaqa. Maatiinis, karaa al idileetiin hiibboo dayeeffachuun, karaa dagatamuu hindandeenyeen ijoollee isaanii maqaalee adda addaa, lakkoofsa, aadaa, duudhaa, safuu, haala falmii, haqummaafi kkf nibarsiisu. Kanaanis, ijoolleen dandeettiiwwan afaanii gama adda addaatiin jiran karaa al idileetiin fooyyeeffachaafi cimsachaa deemu. Maatiin wantoota armaan gadii qabata hiibbootiin ijoollee barsiisuu danda'u.

4.2.1.1 Maqaalee Barsiisuu Keessatti

Hiibboo keessatti ijoolleen maqaalee adda addaa barachuu danda'u. Maqaaleen baratan kunis irra caalaan isaanii karaa al idilee ta'eenidha. Kanaanis, maqaalee bineensotaa, meeshaalee, wantootaa, midhaanifi kkf baratu.

Odeeffannoon afgaaffii Ebla 02, 12 fi 24/08 (Obbo Alamuu Abbooyyee, Lammii Garasuu, Daadhii Jimaa, Adde Nadhii Taliilaafi Afraasaa Kafanii) irraa argame akka jedhutti, ijoolleen hiibboo keessatti waan baay'ee akka baratan ibsa. Maqaa bineensotaa, meeshaalee, midhaanifi wantootaa haalaan nibaratu jedhan.

Maqaa barachuu qofa osoo hintaane, gosoota isaanillee akka adda baafataniif isaan gargaara. Akkasumas, bineensota foon isaanii nyaatamuufi hinnyaatamne, addaan baasuufi, isaan gargaara. Meeshaa keessattis, maqaa qofa beeku osoo hintaane, tajaajila meeshaan sun kennu akka beekaniifis heddu gargaara. Kun immoo, hubannoo ijoollee cimsa.

(Obbo Alamuu Abbooyyee)

Qorattuun, odeeffannoo hawaassarraa walitti qabatte irratti hundaa'uun, ijoolleen hiibbooti gargaaramuun maqaalee adda addaa akka baratan hubatteerti. Fakkeenyaaf, hiibboo "Shurrubbaa qabdi boollatti galti " jedhu deebiin isaa 'addee' dha . Hiibboo kanarraa ijoolleen bineensota keessaa addeen maal akka fakkaattu, eessa akka galtuufi foon ishee

nyaatamuufi nyaatamuu dhiisuu isaa gargar nibaafatu. Kanaanis maqaa bineensotaa beekuu irra darbanii, dandeettii afaanii gama beekumsa jechoota maqaa ta'anillee nifooyyeeffatu.

Maqaalee meeshaa baruu keessattis, hiibboon daran ijoollee deegara. Fakkeenyaaf, hiibboo "**Ani sitti xil ati lafatti xil**" jedhu, deebiin isaa '**teessoo**' dha. Kana keessatti ijoolleen teessoon meeshaa mana keessaa ta'uufi teessoon tajaajila maaliif akka oolu nihubatu. Qabata kanaanis, meeshaalee mana keessaa gargar baafatu, tajaajila oolaniifis nibaru. Yaada kana cimsuufis yaadni hayyootaa armaan gaditti taa'eera. Hayyuun Mayring Ph. (2000). jedhaman kun yaada olii kana bal'inaan deegara.

Gama biraatiin, ijoolleen hiibboo dayeeffachuun gosoota midhaanii nibaratu. Fakkeenyaaf hiibboon "**Midhaan qaba hin akaayan; gaaddisa qaba jala hintaa'an**" jedhu deebiin isaa '**xaafii**' dha. Qabata hiibboo kanaatiin gosoota midhaanii nibaratu. Akkasumas, midhaan akaayamuufi hin akaayamne adda nibaafatu. Kanaanis, jechoota walwajjiin deemaniifi hindeemne adda baafachuun beekumsa jechoota afaanii karaa al idilee ta'een osoo itti hinyaadin goonfachaa deemu.

Walumaa galatti, maqaalee adda addaa barsiisuu keessatti gaheen maatii, ijoolleen wayita walitti qabamuun walhiibbifatan, yoo dogongoran sirreessuun akka walirraa baratan taasisuudha. Hiibboo armaan olitti tuqame kanarratti ijoolleen gareen ta'uun kan isaan waliin taphatan. Ennaa kanatti tokko garee keessaa ka'ee Addeen foon ishii ninyaatama, teessoon nideema, ykn xaafiin akaayamee ninyaatama kan jedhu yoo ta'e, 'lakki' kun dogongora jedhee dhugaa jiru waliin walqabsiisee hubachiisa, gara daandii sirriitti qajeelcha. Kun immoo akka dandeettii afaanii kallattii gara garaatiin cimsataniif isaan gargaara. Maatiinis karaa al idileetiin hiibboon afaan barsiisaa gahee isarraa eegamu baha.

4.2.1.2 Lakkoofsa Barsiisuu Keessatti

Hiibboon lakkoofsa barsiisuu keessatti gahee guddaa qaba. Hiibboo dayeeffachuun maatiin karaa al idileetiin lakkoofsa barsiisuu. Adeemsa kana keessatti lakkoofsa walitti ida'uu, walirraa hir'isuufi hiruu nibaratu.

Odeeffannoo afgaaffii qorattuun Ebla 02, 12 fi 24/08 (Obbo Alamuu Abbooyyee, Lammii Garasuu, Daadhii Jimaa, Adde Nadhii Taliilaafi Afraasaa Kafanii) irraa walitti qabatteenis, maatiin hiibboo gargaaramuun ijoollee lakkoofsa akka barsiisan bira geesseerti. Maatiin ijoollee, lakkoofsatti gargaaramuun torbeen tokko guyyaa meeqa akka qabu, jiinni tokko torban meeqaafi guyyaa meeqa akka qabuu, akkasumas, waggaan tokko ji'oota meeqa, torban meeqaafi guyyoota meeqa akka qabu akka ittiin barsiisan kaasanii jiru. Dabalataanis, dhahata adda addaa, taateefi lakkoofsa wal unachiisuun akka ijoollee barsiisan kaasanii jiru.

Odeeffannoo maatii ijoollee irraa argame irratti hundaa'uun, hiibboon ijoollee lakkoofsa barsiisuu keessatti qooda bal'aa akka qabu hubachuun danda'amee jira.

Fakkeenyaaf, hiibboo waajaha dinqii: Waaqa utubaa malee dhaabbate

Lafa dhisaa malee diriire

Gaangee dhala malee hafte

Bishaan ooficha malee yaa'u

Bofa miila malee deemu

Huummoo dhukkuba malee aadu jedhu, kana gargaaramuun lakkoofa barsiisuu bira darbee hiibboo kana keessatti wantoota uumamaan walqabatan kanniin nibarsiisu. Kun immoo ijoollee lakkoofsa barsiisuu cinaatti taateewwan uumama walqabatanis nihubachiisa. Akkaataa tokkorraa ka'anii maqaa dhahaa deemaniin maalummaa wantoota maqaa dhahaa deemaniifi uumama isaanii hubachaa deemu. Kun immoo hiibboon dandeettii lakkoofsa barchuu cinaatti dandeettii wantoota gargar baafachuu akka fooyyeeffataniifis qooda guddaa qaba.

4.2.1.3 Dandeettii Falmii (Debat) Ijoollee Cimsuu Keessatti

Maatiin, hiibboodhaan haala falmiifi seera falmiin ijoollee isaanii nicimsu. Gaafataafi gaafatamaan deebii hiibboorratti waliigaluu dhabuu danda'u. Kun immoo, maaliif ta'ee; maaliif hintaanee irratti akka wal falmaniif karaa bana. Kanaanis, hiibboo dayeeffachuun dandeettii falmii isaanii cimsachuu danda'u.

Yaada odeeffannitoota Ebla 02, 12 fi 24/08 (Obbo Alamuu Abbooyyee, Lammii Garasuu, Daadhii Jimaa, Adde Nadhii Taliilaafi Afraasaa Kafanii) irraa walitti qabameenis, hiibboon dandeettii walfalmii ijoollee akka cimsu hubachuun danda'amee jira. Seera hiibboo keessa

darbuu irraa eegalanii hanga xummuraatti yoo irratti walii galuu baatan yeroo dheeraa walfalmuun bulfatanii maatii ykn maanguddoota irratti dubbifachuu danda'u isaanii kaasanii jiru.

Qorattuunis, odeeffannoo hawaasa irraa argatteen ijoolleen karaa hiibboon dandeettii falmii isaanii cimsachuu cinaatti dandeettii afaanii akka fooyyeeffatan bira geessee jirti. Fakkeenyaaf, hiibboo " **Miila afur qaba laga hin ce'u** " jedhuuf, deebiin isaa 'siree' dha. Ijoollee hiibboo walhiibbifatan keessaa kan gaafatame 'waraabessa' yoo jedhe, waraabessa miti sireedha; siree miti waraabessa jechuun sababa qabaniin walfalmanii wal amansiisuuf yaalu. Yoo waliigaltee dhabanis, namoota beekan itti dubbifatu. Kun immoo dandeettiin falmii ijoollee daran akka cimu taasisa.

4.2.1.4 Safuu Barsiisuu Keessatti

Maatiin ijoollee hiibboo dayeeffachuun safuu barsiisuu akka filannoo jalqabaatti gargaaramu. Hiibboodhaan wanta dalagamuufi hindalagamne ijoollee isaanii akeekkachiisu.

Akka ragaan odeeffannoo afgaaffii (Obbo Alamuu Abbooyyee, Lammii Garasuu, Daadhii Jimaa, Adde Nadhii Taliilaafi Afraasaa Kafanii) irraa Ebla, 02, 12 fi 24/08 argametti, qabata hiibbootiin ijoollee safuu nibarsiifanna kan jedhu kaasaniiru. Safuu hawaasa keessatti karaalee adda addaatiin calaqqisiisan ijoollee keenya niqabsiisna, safuu ulfeeffamuufi balaaleffatamu hunda sababa hiibbootiin qabsiisaa deemna jechuun yaada isaanii kennanii jiru.

Safuu hawaasa keessatti mul'atan hunda, safuu, ulfeeffatamuu qabu dabalatee, wantoota dalagamuuf hindalagamne yookaan wanta akka safuutti ilaalamu, kabajaa namni waliif qabu, kabaja namni uumaafi uumammaaf qabu, barsiisuun nidanda'ama kan jedhus kaasanii jiru.

(Obbo Lammii Garasuu)

Qorattuunis, yaada odeeffannitootarraa argatte bu'ureeffachuun hiibboon safuu hawaasaa barsiisuu keessatti qooda guddaa akka qabu hubattee jirti. Fakkeenyaaf, " **Kan shantamni dhaabe shantamni hin buqqisu**" jedhu deebiin isaa ' **Soodduu/ Awwaalcha**'. Awwaalchi immoo hawaasa biratti safuufi kabaja guddaa qaba. Fakkoommii namni umriin isaa/ishee darbe/ite ittiin ibsamu/ttudha. Kanaaf kabajaafi ulfina guddaa hawaasa biratti qaba. Waan hawaasa biratti safuu ta'e kana immoo ijoolleen deemanii akka itti hinbuunefi irratti hintaphanne

hiibboo armaan oliitiin maatitu akeekkachiisa. Yaadni odeeffkennitootarraa argames kanuma mirkaneessa.

Gahee maatii akka hiibboo kanaatti, ija lamaan ilaaluu dandeenya: tokko, safuu hawaasa biratti safeeffamu hiibboo kana dayeeffachuun barsiisuu. Laammata, hiibboo kana dayeeffachuun ijoolleen dandeettii afaanii akka cimsatan niqajeelchu.

4.2.1.5 Aadaa Barsiisuu Keessatti

Hiibboo qabata godhachuun ijoollee aadaa barsiisuun nidanda'ama. Aadaa boonsaa uummanni qabu karaa salphaa ta'een ijoollee fudhachiisuu, namoonni baay'een kan itti milkaa'anidha.

Odeeffannoo afgaaffii (Obbo Alamu Abbooyyee, Lammii Garasuu, Daadhii Jimaa, Adde Nadhii Taliilaafi Afraasaa Kafanii) Caamsaa 08 fi 21 /08 argame akka ibsutti, hiibboo bu'ureeffachuun aadaa sirritti barsiisuun akka danda'amu irra deddeebi'anii kaasanii jiru. Kunis, hiibboon wantoota aadaa barsiisan of keessaa waan qabuuf, itti gargaaramuun ergaa keenya kallattii gara garraan ijoolleef dabarsuu dandeenya. Fakkeenyaaf: aadaa uffataa, aadaa nyaataa, aadaa hojii, aadaa walgargaarsaa, gorsaafi kkf jechuun yaada isaanii kaa'anii jiru.

Yaada isaanirraa argatte bu'uura godhachuun ijoolleen hiibboo keessatti aadaa barachuu akka danda'an qorattuun bira geessee jirti. Oromoon aadaa adda addaa baay'ee hawwataafi dubbatamee akkasumas ilaalamee hinguufamne qaba. Adaawwan kana tursiisuuf immoo, dhalootaa dhalootatti dabarsaa deemuun barbaachisaadha. Kanaaf, akkuma gooroowwan afoolaa kaawwanittii hiibboonis gama kanaan waan gumaachu qaba. Kanaanis, nyaata aadaa, dhugaatii aadaa, meeshaa aadaafi aadaa walgargaarsaa akka baratan hubatteerti.

Nyaata aadaa barsiisuu keessatti hiibboon gahee guddaa qaba. Fakkeenyaaf, hiibboon "**marmaree siliqimsa**" jedhu, deebiin isaa '**marqaa**'dha. Marqaan immoo nyaata aadaa ummata biratti jaalatamaa ta'eefi isa hangafadha. Kana sababeeffachuunis ijoolleen nyaata aadaa kanneen akka: qorii, cumboo, cuukkoo, hancootee, qamashaafi kkf nibaratu. Dhugaatiin aadaas, hiibboo keessatti baratamuu nidanda'a. Fakkeenyaaf, hiibboon "**Farda daamaa yaabbata ulee qabata**" jedhu deebiin isaa '**araqee**' dha. Qabata hiibboo kanaatiin dhugaattiiwwan kanneen akka: booka, farsoo, boordeefi kkf nibaratu.

Dabalataanis, ijoolleen hiibboo irratti hundaa'uun uffata aadaas nibaratu. Uffata aadaa adda baafachuun yeroo ykn sirna akkamii irratti akka uffatamullee nibaratu. Fakkeenyaaf, hiibboo " **Morma qaba mataa hinqabu** " jedhu deebiin isaa " **kittaa** "dha. Hiibboo kanaanis maalummaa kittaafi sirna akkamii iarratti akka uffatamu nihubtu. Kana malees, uffata aadaa kan akka: wandaboo, bullukkoo, qomee, jilbajaleefi kkf barachuun beekumsa isaanii gama aadaatiin jiru nicimsatu.

Bifuma walfakkaatuun, hiibboo dayeeffachuun ijoolleen meeshaa aadaa nibaratu. Fakkeenyaaf, hiibboo " **Caaltuun waaroo uffatte gaangee yaabbatte** " jedhu deebiin isaa ' **eelee** 'dha. Sababa kanaanis meeshaa aadaa kanneen supheefi sibilarraa hojjetaman adda baafachuun nibaratu.

Walumaagalatti, hiibboon ijoollee barsiisuu keessatti shoora guddaa taphata. Kunis, dandeettii yaadachuu ijoollee cimsuu, naannoo waliin akka walbaran gargaaruu, beekumsa gama aadaa, seenaafi filoosoofiin qaban akka gabbifatan taasisa.

Yaadota armaan olitti ka'aniin walqabatee, gaheen hiibboo sammuu hojjechiisuufi akka yaadu gochuu keessatti, duudhaafi aadaa kabajuu, naannoo gargar baafachuu, ulfina uummataa beekuu keessatti hedduu akka ta'e hayyuun Burns, (1976: 99) jedhamu nikaasa.

4.2.2 Faayidaa Hiibboo Mana Barumsaa Keessatti

Faayidaa hiibboon afaan barsiisuu keessatti qabu ilaalchisee afgaaffii Ebla 06, 13 fi 26/08 barsiisota Afaan Oromoo (B/saa Asraat Baqqalaa, Maammoo Lataafi b/tu Asteer Gurmuu) kutaa 5 fi 6 barsiisaniif taasifameen, odeeffannoo walfakkaataa ta'e qorattuuf kennaniiru. Hiibboon afaan barsiisuu keessatti gahee guddaa akka taphatu hubatanii jiru. Kunis hiibbootti fayyadamne yammuu afaan barsiisnu dandeettiiwwan afaanii arfan altokkotti akka barsiisnu nugargaara.

Dandeettii dhaggeeffachuu, dubbachuufi barreessuu haalaan akka baarsiisnu kan nugargaare yoota'u; dandeettii dubbisuu immoo darbee darbee isa kitaabarraafi maatii gaafachuun barreessanii dhufan dubbisuun dandeettii duraan qaban nicimsatu jechuun yaada ishee kennitee jirti.

(B/stuu Asteer Gurmuu)

Gama biraatiin, jechoota, maqaalee, caaslugaa fi kkf gadifageenyaan barsiisufis shoora olaanaa akka taphatu odeeff kennitoonni kaasanii jiru.

Yaada barsiisotarraa argame bu'uura godhachuun hiibboon afaan barsiisuu keessatti iddoo guddaa akka qabu hubatamee jira. Ijoollaan sagalee, dhamjecha, caasluga, hiikaafi kanneen kana fakkaatan akka baran carraa bal'aa uummaaf. Kana malees, dandeettii waaqaaccessanii ilaaluu barattoota sadarkaa barnootaa adda addaa irra jiraniif uumuusaa agarsiisa. Keessumaa, hiibboon ijoollota reefu afaan baraa jiran carraa afaan baruu bal'aa uumaaf. Kunis, adeemsa hiibboo keessatti waliin dubbiin hoo'aa garee gara garaa lama gidduutti waan adeemsifamuuf haasaa taasisuuf carraa argatan hundatti nifayyadamu. Kun immoo, akka afaan walirraa baraniifi walbarisiisan isaan taasisa.

Haaluma walfakkaatuun, barattoonni kutaa 5 fi 6 baratanis, bargaaffii Ebla 08,14 fi Caamsaa 07, 15/08 dhiyaateen faayidaa hiibboon afaan barachuu keessatti qabu ilaalchisee odeeffannoo kennaniiru. Barnoota afaanii keessatti jechoota adda addaa, maqaalee wantootaa, maqaalee bineensotaa, dandeettii dhaggeeffachuu, dubbachuufi kkf akka barannuf waan nugargaaruuf barnoota afaanii keessatti hiibboon faayidaa guddaa qaba jechuun odeeffannoo qorattuuf kennanii jiru.

Odeeffannoo barattootarraa argame bu'ureeffachuun, hiibboon afaan barachuu keessaatti gahee guddaa qabaachuu isaa hubbachuun nidanda'ama. Barnoota afaanii keessatti, maqaalee wantoota garagaraa: Fakkeenyaaf, maqaalee geejjibaa, meeshaalee mana keessaa, maqaalee bineeldotaafi meeshaalee barnootaafi kkf nibaru. Dabalataanis, adeemsa hiibboo keessatti gaafataafi gaafatamaan dirqama waan jiraniif, dandeettiwwan afaanii keessaa dhaggeeffachuufi dubbachuun kallattiin akka gabbifataniif gargaara.

Hayyuun (Tamakloe 1931: 123) jedhamus yaaduma gubbaarratti ibsame kana deeggara. Kun immoo boqonnaa lama keessatti bal'inaan ka'ee jira.

Qorattuunis, Yadda hayyootaafi odeeffannootarraa argatte bu'uura godhachuun faayidaa hiibboon afaan barsiisuu mana barumsa keessatti qabu heddu akka ta'e bira geessee jirti. Dhamsaga irraa ka'uun caasaa afaanii karaa alwaaltawaa ta'een (informa) fi waaltawaa ta'een (formal) ni hubatu. Gurmaa'insi himaa hiibboo ittiin gaafatame sirriifi sirrii ta'uu dhabuu

nixiinxalu. Fakkeenyaaf, hiibboo " **Baala fakkaata waaqarra kaata** " jedhamuu, dabsamee osoo " **Balaa fakkaata waaqa kaata** " jedhamee itti himamee, caaslugini hiibboo kanaa sirrii akka hintaane karaa idilees ta'ee alidileetiin nitilmaamu; akka sirrii hintaane walitti himuunis walqajeelchu.

Kana malees, hiika jechootaa walbarsiisu. Yeroo gaafatamaan deebii argachuuf, waan baay'ee maqaa dhahuun yaalu, gaafataan ammoo 'mitiifi eeyyeen' jalaa qaba. Gaafataan jecha hinbeekne gaafatamaan yoo maqaa dhaye gidduun maal jechuudha? jedhee gaafachuu danda'a. kanaanis, hiika jechootaas walhubachiisaa deemu. Bifa kanaan dandeettii dubbachuu, jechootaafi caaslugaan wal ijaaraa deemu. Kun immoo, dandeettii afaanii akka gabbifataniif isaan gargaara.

4.2.2.1 Dandeettiiwwan Afaanii Barsiisuu Keessatti

Afoolli dandeettiiwwan afaanii cimsuu keessatti qooda guddaa qaba. Akkasumas, ergaa fi mallattoon isaa sammuu ijoollee si'oomsuun nuffii malee akka barataniif karaa bana. Kana ilaalchisee hayyuun kun, Mayring Ph. (2000:56). yaada itti aanu lafa kaa'a: "Folklore is rich in themes and symbols which can stimulate the students to exercise the listening, speaking, reading and writing skills." Kunis fooklooriin ijoolleen si'aayinaan ykn kaka'umsaan akka baratan taasisa. Akkasumas dandeettiiwwan afaanii afranis akka gabbifataniif gumaacha godha.

Dabalataanis, dameewwan fookloorii ijoollee si'oomsuuf itti gargaaramnu mana barumsaa keessatti hiika qaba. Kanas, hayyoonni Cathy N. & Clough P. (2006: 121). ennaa dhugoomsan: "The variety of motifs which appear in the verbal folklores has meaning for children of all ages in schools."

Hiibboon dandeettiiwwan afaanii afran barsiisuuf faayidaa guddaa qaba. Keessattuu, dandeettii dhaggeeffachuufi dubbachuu ijoollee cimsuu keessatti gahee guddaa qaba. Ijoolleen wayita wal gaafatan deebii sirrii xiinxaluuf gaaffii hiibboo haalaan dhaggeeffatanii hubachuu qabu.

Yaadni afgaaffii barsiisota Afaan Oromoo (B/saa Asraat Baqqalaa, Maammoo Lataafi Asteer Gurmuu) kutaa 5 fi 6 barsiisan irraa Ebla 06, 13 fi 24/08 argame ibsutti, ijoolleen wayita hiibboo gaafatan caalaa wayita gaafataman qalbiin dhaggeeffatu. Kan dhaggeeffatan bu'ureeffachuun immoo, yaada dhimma hiibboo sanaan walqabatu dubbachuun deebisu.

Kunimmoo, dandeettii dhaggeeffachuufi dubbachuu isaanii akka cimu taasisa. Darbee darbee immoo, hojmanee kennamuuf keessattii dandeettii barreessuufi dubbisuu isaanii cimsuufis nigargaara jedhu.

Qorattuunis, odeeffannoo barsiisotarraa argatte bu'uura godhachuun hiibboon dandeettiiwwan afaanii keessattuu, dhaggeeffachuufi dubbachuu barsiisuu keessatti shoora olaanaa akka taphatu hubatee jirti. Kunis Gaafatamaan hiibboo gaaffii gaafatame deebisuuf kan dhaggeeffatu yoo ta'u, jamaanis waliin dhaggeeffata. Kanamalees, gaafatamaan deebii hiibboo sanaa deebisuuf jecha wantoota baay'ee maqaa dhahuun dubbata. Kanaanis, ijoolleen dandeettii dhaggeeffachuufi dubbachuu gabbifachaa deemu.

Bifuma walfakkaatuun, odeeffannoon Ebla 08,14 fi Caamsaa 07, 15/08 barattoota kutaa 5 fi 6 irraa argame, kan barsiisotarraa argame waliin kan wal utubuudha. Karaa saayinsiitiin, faayidaa hiibboon dandeettiiwwan afaanii cimsuu keessatti qabu hubachuu baatanis, hiibboo tokko deebisuuf, haalaan dhaggeeffachuu akka qaban odeeffannoo qorattuuf kennan irratti ibsaniiru. Dabalataanis, dandeettii dubbachuu isaanii akka cimsu ni addeessu.

Odeeffannoo bargaaaffii barattootarraa argame bu'uura godhachuudhaan hiibboon dandeettiiwwan afaanii afran keessaa caalaattii dandeettii dubbachuufi dhaggeeffachuu akka cimsuu danda'u hubatamee jira. Hiibboon dandeettii dubbachuu akka cimsu ilaalchisee, hayyuun Tamakloe 1931: 123 jedhamu, yaada kaase boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsamee jira.

Qorattuunis, gama ishiitiin faayidaa hiibboon dandeettiiwwan afaanii barsiisuu keessatti qabu caalaatti dhugeeffachuuf Bitootessa 12, 28/ 08 fi Ebla 26/08 daree barnootaa seenuun daawwannaa gootee jirti. Odeeffannoo daawwannaadhaan argatte, yaada odeeffannootaafi hayyootarraa argatte bu'ureeffachuun, faayidaa hiibboon dandeettiiwwan afaanii keessumaa 'dhaggeeffachhuufi dubbachuu' cimsuu irratti qabu hubatee jirti. Ijoolleen wayta gaafataniifi gaafataman osoo wacni jiraachuu baatee filatu. Sagaleen wayiitis akka isaan hinjeeqne barbaadu. Kun immoo qophaa'ummaa, xiyyeeffannaan isaan hiibboo sana dhaggeeffachuuf qaban mul'isa.

Fakkeenyaaf, hiibboo " **Haadha keessaa baatee haadha dhiitti** " jedhu yammuu gaafataman, ergaa hiibboo kanaa guutummaan guutuutti hubachuuf, irra deebii gaafatu. Akka irra deebi'amu gaafachuun isaanii hiibboo sana haalaan dhageeffachuun dhaamsa hiibbichaa gargar baafatanii haala qabatama naannoo isaanii keessatti akka hiikkataniif isaan gargaara. Erga dhageeffachuun, dhaamsa hiibbichaa hubatanii gara deebii kennuutti deemu; nidubbatu jechuudha. Yoo deebii argate milkaaye, yoo deebii atattamaan argachuu baate garuu baay'ee waan ifaajuuf waan baay'ee maqaa dhaya, nidubbata.

Carraaqii ijoolleen deebii hiibboo argachuuf taasisaniif sirritti dhageeffachuun isa jalqabaati, itti aansuun nidubbatu. Adeemsa kana keessas, ijoolleen dandeettiiwwan afaanii arfan, keessaayyuu dhageeffachuufi dubbachuu daran nicimsatu. Darbee darbees wayta bifa hojmaneeitiin mana barumsaarraa kennamuuf immoo barreessuufi dubbisuus nifooyyeffatu. Walumaagalatti, yaadni daawwannaa dareetiin argames kan barsiisonni kennaniifi barattoonni kennaniin kan wal utubuudha.

4.2.2.2 Jechoota Barsiisutiin

Hiibboo keessatti ijoolleen jechoota gara garaa kan duraan hinbeekne haaraafi kan beekanis immoo, hiikaafi faallaa isaanii waliin nibaratu.

A. Hiika Jechootaa Barsiisuu Keessatti:

Ijoolleen yeroo hiibboo gaafataman dhaamsa hiibboo sanaa haalaan hubachuuf, jechoota hiibboon ittiin dhiyaate nibaratu. Akkasumas, wayita hiibboo gaafataman deebisuuf carraaqanis, jechoota baay'ee hiibbichaan hidhata qabaniin walbaru.

Odeeff kennitoonni barsiisota Afaan Oromoo (B/saa Asraat Baqqalaa, Maammoo Lataafi b/tu Asteer Gurmuu) kutaa 5 fi 6 barsiisan afgaaffii Ebla 06, 13 fi 26 /08 taasifameefiin faayidaa hiibboon jechoota barsiisuu keessatti qabu daran olaanaa jechuun dubbatu. Jechoota hiika walii ta'anis hubachaa deemu.

Jechoota hiibboo keessatti isaan mudaterratti hundaa'unis jechoota biraa tilmaamuu danda'uu isaanii dubbatu. Kunis, adeemsa deebii hiibboo barbaaduu keessatti ennaa jechoota adda addaa maqaa dhahan jecha isaan danqu yoo mudate, maal jechuu akka ta'e walgaafatu. Kanaanis, waan beekan walhubachiisaa beekumsa gama kanaan qaban cimsatu.

(B/saa Maammoo Lataa)

Qorattuunis, odeeffannoo barsiisotarraa argame irratti hundaa'uun hiika jechootaa barsiisuu keessatti hiibboon gahee olaanaa qabaachuu isaa bira geessee jirti. Fakkeenyaaf, hiibboo " **Karaa irra teessee qullubbii quuncisti** " jedhu, osoo gaafatamanii hiibboo kana keessaattii hiika jechaa baruu danda'an.

Odeeffannoo bargaafii Ebla 08,14 fi Caamsaa 07, 15/08 barattoota kutaa 5 fi 6 irraa argameenis, wayita hiibboo gaafatanis ta'ee gaafataman bashannanaa baratu waan ta'eef, adeemsa kana keessattis hiika jechootaa barachaa akka deeman kaasuu. Waan ifa hintaanee walgaafachaa waandeemaniif walirraa akka baratan dubbatu.

Daawwannaa Bitootessa 12, 28/08 fi Ebla 26/08 taasifameenifi yaada namootarraa argatterratti hundaa'uun, hiibboon hiika jechootaa barsiisuu keessatti qooda olaanaa akka qabu bira geessee jirti. Ijoolleen yammuu hiibboo wal gaafatan jechoonni haaraa yammuu isaan qunnamu gidduutti wal dhaabuun ibsa irratti barbaadu yaadas walii kennaa walbarsiisaa deemu. Kanaanis, hiika jechaa nibaratu. Dabalataan, faallaa jechaa irratti wayita yaadan, hiika mil'achuun waan hin oolleef, gama kanaanis dandeettii jecha hiikuu nicimsatu.

B. Faallaa Jechootaa Barsiisuu Keessatti

Ijoolleen hiibboo dayeffachuun faallaa jechootaa nibaratu. Yeroo hiibboo gaafatanis ta'ee, gaafataman adeemsa hiibboo dabalatee waanbaay'ee keessa lufu. Jechoota baay'ee maqaa dhahuunis, deebii hiibboo gaafatamanii deebisuu yaalu. Yaaliin kun immoo faallaa, kan itti hiqu ykn deebii sirrii ta'uu danda'a.

Afgaaffiin, odeeffannoo Ebla 13 fi 26/08 barsiisota Afaan Oromoo Kutaa 5 fi 6 barsiisan irraa argames, ijoolleen hiibboodhaan akkuma dandeettii hiika jechootaa faallaa jechootaas cimsachuu danda'u kan jedhu ture. Kunis deebii hiibbichaa argachuuf jecha jechoota heddu wantoota naannoo isaanii jiran waliin walqabsiisuun maqaa dhahu. Yaalii keessaa immoo faallaa jecha sanaa ykn kan itti siqu waamuu danda'u. Kanaanis, dandeettii faallaa jechaa osoo hinyaadin wal irraa baraafi walbarsiisaa deemu jechuun kaasan. Keessaayyuu, qabiyyee hiibboorratti hundaa'uun dandeettii adda addaa goonfachuu akka danda'an qorattuuf yaada kaasaniiiru.

Odeeffannoo kanarratti hundaa'uun qorattuunis, qabata hiibbootiin faallaa jechootaa barsiisuun akka danda'amu bira geessee jirti. Kunis ijoolleen jechoota haaraa hiibboo keessatti isaan qunnamu gaafachuun isaanii hin oolu; ennaa kana immoo jechoota kana wayiin walbira qabanii yaaduun faallaas ta'ee hiika isaa baruuf carraaqu. Kanaanis, dandeettii faallaa jechootaa baruun gabbifachaa deemu.

Barattoonnis bargaaffii Ebla 08,14 fi Caamsaa 07, 15/08 dhiyaateen hiibboo dayeeffachuun wanta dandeettii afaanii isaanii gama faallaa jechootaan cimsu akka baratan kaasaniiru. Kunis, wayta hiibboo taphannutti jecha nuuf hin galle akka irra nuudeebi'amu waan gaafannuuf kana keessa wal irraa baraa deemuu faallaa jecha tokkoo hubachuu dandeenya jechuun qorattuuf yaada isaanii bargaaffiin kennanii jiru.

Qorattuun odeeffannoo afgaaffii, bargaaffiifi daawwannaan walitti qabatterraa, ijoolleen hiibboo dayeeffachuun hiikaafi faallaa jechootaa adda baafachuun fooyyeeffachaa akka deeman hubatee jirti. Fakkeenyaaf, hiibboo " **Halkan sooressa, guyyaa hiyyeessa** " jedhu keessatti ijoolleen faallaa jechootaa baruuf carraa guddaa qabu. Hiibboon kunis taateewwan guyyaafi halkanii dabalatee, faallaa jecha guyyaa jedhuu halkan, kan sooressaa immoo hiyyeessa ta'uu nibaratu. Kanaaf hiibboon faallaa jechootaa barsiisuu keessatti qooda guddaa qaba. Kanaanis dandeettii jechoota faallaa xiinxaluu isaanii nigabbifatu.

4.2.2.3 Caasluga Barsiisuu Keessatti

Hiibboon dandeettii afaanii ijoollee cimsuu keessatti qooda guddaa qaba. Haaluma walfakkaatuun, hiibboon dandeettiin ijoolleen gama caaslugaan qaban cimsuu irrattis gahee guddaa qaba. Caasaa afaanii isa xiqqaa hanga guddaatti hiibbooti qabachuun nibaratu.

Odeeffannoon afgaaffii barsiisota Afaan Oromoo (B/saa Asraat Baqqalaa, Maammoo Lataafi b/tu Asteer Gurmuu) kutaa 5 fi 6 barsiisan irraa Ebla 06, 13 fi 26/08 argame, hiibboon ijoolleen caasaa afaanii osoo itti hindhiphatin karaa salphaa ta'een akka baratan dandeessisa jedhu. Osoo caasaa afaanii dabsuun gaafatamanillee akka dogongora ta'e salphaatti nihubatus jedhanii jiru. Kunis, caasaa afaanii isa xiqqaa irraa kaasee hanga guddaatti karaa salphaa ta'een barachaa deemu. Fakkeenyaaf, hiibboo walgaafatan tokko keessatti osoo jecha dabsanii walgaafatanii akka sirrii hintaane hubachuun wal hubachiisu yaada jedhu kaasani jiru.

Yaada barsiisotarraa argamerratti hundaa'uun, hiibboon caasaa afaanii barsiisuuf akka gargaaru hubatamee jira. Kunis, ijoolleen hiibboowwan gara garaa osoo mana barumsaa hindhufin maatii/naannoo keessatti baruu danda'an. Adeemsa barnoota afaanii caasluga barsiisuu keessatti immoo, beekumsi ijoollee duraan qaban kun caasaa afaanii sirrii hintaane ykn dabe salphumatti barsiisuuf gargaara. Kanaafis, muuxannoon duraan qaban bu'uura ta'uun isaan gargaara.

Ragaa odeeffannoo barattoota kutaa 5 fi 6 irraa Ebla 08,14 fi Caamsaa 07, 15/08 qorattuun argattes, hiibboon caasaa afaanii baruuf akka isaan gargaaru ibsaniiru. Ijoollummaa irraa kaasanii osoo mana barumsaa hingalin hiibbootti akka dhimma bahan kaasuu. kun immoo, isa mana barumsaatti barataniif akka bu'uura ta'eef himu. Dogongora gama kanaan uumamus salphumatti bira gahuu dandeenya waan jedhu dabalani kaasu. Haata'umalee, faayidaa hiibboo caasaa afaanii barsiisuuf qabu beekanii itti fayyadamuu irratti laafinni akka jirus kaasanii.

Qorattuunis, odeeffannoo afaaffii, bargaaffiifi daawwannaa daree irraa argatte irratti hundaa'uun hiibboon caasaa afaanii barsiisuu kessatti qooda olaanaa akka qabu hubatee jirti. Fakkeenyaaf, hiibboo " **Abbaas hinfakkatu, aayyaas hinfakkaatu**" jedhu keessatti, ijoolleen caasaa afaanii dhamsaga irraa kaasee, hanga himaatti ulaagaa keessa darbuu qabu nibaratu. Hiibboo kana keessatti, dhamjechi '**hin**' jettu tajaajila maaliif akka bakka sana galte kan jedhus nihubatu. Akkasumas, fakkeenya hiibboo " Haati mana ilaalti ilmoon ala ilaalti" jedhu kanaas yoo ilaalle jecha '**Haati**' jedhu kana keessatti dhamjechi '**(-ti)**' mathima mul'isuuf akka galte hubachuu danda'u. Duuchumatti immoo, caasaa afaanii hiibboon kun keessatti dhiyaate sirriifi sirrii ta'uu dhabuus nihubatu, yoo dogongoranillee walsirreessu. Kanaanis dandeettii afaanii gama caaslugaan jiru daran akka cimsataniif isaan gargaara. Walumaagalatti, hiibboon dhamsaga, dhamjecha, caaslugaafii xiinhima caasaa afaanii keessatti barsiisuuf gahee guddaa taphata. Akkasumas, fayyadamtoonni afaanii dandeettiiwwan afaanii biraa waliin walbira qabuun barnootaafi mana barnootaa keessatti akka fayyadamaniif gargaara.

Hayyuun " (Tamakloe 1931: 123). jedhamu kunis yaaduma gubbaarratti ka'e kana cimsa. Kun immoo boqonnaa lama keessaatti bal'inaan ka'ee jira.

4.2.3 Sammuu Ijoollee Qaruu Keessaatti

Hibboon Oromoo haalaa gaaffiifi deebiitiin kandhihaatu yemmuu ta'u keessattuu, ijoollee sammuu isaanii qaruuf akka mala barsiisuu tokkoo ta'eet fayyada. Hibboon wanta beekkamaa tokko akka icciititti hiikuun kan taphatamu waan ta'eef, nama barsiisuu fi keessattuu sammuu ijoollee qaruudhaaf gahee guddaa qaba.

Odeeffannoon afgaaffii Caamsaa, 08 fi 21 /08 (Obbo Alamu Abbooyee, Lammii Garasuu, Daadhii Jimaa, Adde Nadhii Taliilaafi Afraasaa Kafanii) kennaniin hiibboon oromoo tapha bifa gaaffiifi deebiitiin taphatamu waan ta'eef baay'inaan kan iarratti hirmaatan ijoollee ta'uu kaasu. Keessattuu, ijoolleen galgala galgala hibboo walgaafachuun akka hirriibni dafee isaan hinqabne, akka hinmukoofne, akka naannoo isaanii ilaalchisee hubannoo qabaatan, akka sammuu isaanii qaroomu kan ittiin taasisnuudha.

Adeemsa taphichaa keessattii adaduma gaaffilee ciccimoo walgaafachaa deemaniin sammuu isaanii wantoota gara garaa walitti fiduun akka xiinxalu ta'a. Kun immoo, faayidaawwan jenne kana kennuu bira darbee sammuu isaanii caalaatti akka qaramuuf isaan gargaara jechuun yaada isaanii kennanii jiru.

(Obbo Daadhii Jimaa)

Barsiisota Afaan Oromoo (B/saa Asraat Baqqalaa, Maammoo Lataafi b/tu Asteer Gurmuu) kutaa 5 fi 6 barsiisan irraa Caamsaa, 11 fi 18 /08 argame akka ibsutti, hiibboon sammuu ijoollee qaruu keessaatti qooda guddaa qaba jechuun kaasaniiru. Kunis ijoolleen gaaffii gaafataman deebisuuf jecha wantoota gara garaa bal'isanii yaaduun walbira qabu; walis madaalchisu. Wantoota naannoo isaaniitti argamus nixiinxalu. kanaan immoo dandeettii waaqayyabachuu isaanii cimsatu. Kun immoo, beekumsi wantoota gara garaa irratti qaban akka gabbifataniif isaan gargaara. Akkasumas, beekumsi isaan gama hawaasummaa, aadaa, safuu, duudhaafi kkf irratti qaban dabalaa waan deemuuf sammuu isaanitis hangasuma gabbataa deema.

Yaada odeeffannootaa bu'ureeffachuun, hiibboon sammuu ijoollee qaruu keessaatti qooda guddaa qabaachuu isaa qorattuun bira geessee jirti. Hiibboon, bifa gaaffiifi deebiitiin waan gaggeeffamuuf sammuu ijoollee qaruu keessatti gumaacha guddaa qaba. Hiibboon haqoota (truth) addunyaa kanarra jiran haala qabatama naannoo keessatti ilaaluun, karaa salphaa ta'een akka hubataniif gargaara. Wantoota qaama isaanii irratti argamu, qe'ee isaanii jiruufi naannoo isaanitti mul'achuu danda'u saayinsii hiibbootiin wayta gaafataman baay'ee carraqsuu danda'a.

Carraaqqiin ijoolleen deebii hiibboo argachuuf, haala qabatamaa naannoofi dhugaa addunyaa kanarratti sakatta'insi godhan, sammuun isaanii daran aka qaramuuf, gahee guddaa qaba. Kana malees, hiibboo raawwiin isaa ariitii barbaada. Gaaffii gaafataman, ennaa gaaffii fi deebiitiin wal sardan, sammuun isaanii gaafachuufis ta'ee deebisuuf qophaa'ummaa qaba. Kunis, sammuun ijoollee atattamaan akka waadeebisuuf isaan gargaara.

Gama biraatiin, sirna hiibboo keessatti morkii waliifi uumamarraa kan ka'e sammuun isaanii waan hunduma beekke irra aanuuf / morkataan isaanii akka injifatan isaan qopheessa. Uumama lafarra jiru, jiruufi jireenya ardii kanarra aanuuf wantoota uumamni ummataa, falaasama addunyaa, hawaasummaa, seenaa, aadaa, afaan, barteewwan hawaasaafi loojikii saayinsii bu'ureeffachuun haala qabatama naannoo isaanii waliin walbira qabuun hiibboon bifa kamiiniyyuu yoo gaafatame deebisuuf of qopheessu. Kun immoo sammuun isaanii kallattii hundaan akka yaaduufi qaramu isaan taasisa. Fakkeenyaaf:

- A. Hiibboon , " **Galgala gadi kaata ganama ol kaata** " jedhu deebiin isaa ' **bolaalee/kofoo** ' dha. Hiibboo kana keessatti ijoolleen deebii isaa argachuudhaaf uffatarratti xiinxalu.
- B. Hiibboon biraa immoo, " **Ija kuma qaba lafee dugdaa hinqabu** " kan jedhu yoo ta'e deebiin isaa ' **biddeena** ' kun immoo nyaata irratti fulleeffata.
- C. Hiibboon, " **Hamma majii geessi biyya waliin geessi** " jedhu, deebiin isaa ' **faana miilaa** ' ti, kun immoo qaama namaarratti xiyyeeffata.
- D. Hiibboon, " **Afaan qaba hindubbatu mataa qaba hindhayatu** " jedhu deebiin isaa ' **mana** ' kun immoo , da'oo lubbuu qabeeyyii ta'uu isaati.

Ijoolleen , hiibboo armaan olitti tarreeffame kan qabiyyeefi ergaanis wal hinfakkaanne, kallattii adda addaan irratti yaadu. Karaa biraan, qabiyyee afaanii gaaffiin hiibboo keessatti dhiyaateefi deebii hiibboo walitti fiduu, xiinxala yaadaa bal'aafi gadi fagoo gaafata. Adeemsa walxaxaafi gadi fageenyaan yaaduu, akkasumas kallattii hundaan yaaduu, hiibboon sammuu ijoollee qaruu keessatti qooda guddaa taphachaa jiraachuu mul'isa.

4.2.4 Dandeettii Yaadachuu Ijoollee Cimsuu Keessatti

Hiibboon dandeettii yaadachuu ijoollee cimsuu keessatti shoora guddaa taphata. Ijoolleen yeroo baay'ee irra deddeebi'uun waan walgaafataniif, dandeettii yaadachuu isaanii daran wal utubaa deemu. Dabalataanis, dandeettii xiinxaluu isaanii akka cimuuf gargaara.

Hiibboon dandeettii yaadachuu ijoollee cimsuu ilaalchisee odeeffannoo afgaaffii barsiisota Afaan Oromoo (B/saa Asraat Baqqalaa, Maammoo Lataafi b/tu Asteer Gurmuu) kutaa 5 fi 6 barsiisan irraa Caamsaa 11 fi 18 /08 taasifameen yaada walfakkaataa qorattuuf kennanii jiru. Hiibboon adeemsa of duuba deebi'anii waa yaadachuu of keessaa qaba. Kunis deebii hiibboo isa sirrii ta'e hanga argatanitti wantoota kanaan dura beekan hunda ofduuba deebi'anii yaadachuuf carraaqu. Kanaan immoo beekumsa isaanii cimsatu jechuun yaada isaanii kaasanii jiru.

Ijoolleen deebii hiibboo isa sirrii ta'e argachuuf jecha duubatti deebi'anii wantoota irraanfatan yaadachuuf yaalu. Yaaliin isaan godhan kunis hanga deebii hiibboo sanaa argatanittii irra deddeebi'uun yaadachuuf kan godhaniidha. Kana keessa immoo, dandeettii yaadachuu isaanii akka cimsataniif gargaara.

(B/saa Maammoo Lataa)

Faayidaa hiibboon dandeettii yaadachuu cimsuu keessatti qabu yaadni hayyuu (Awedoba, 2000:41) kanaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan waraabamee jira.

Ragaa olii kana bu'ureeffachuudhaan, hiibboon dandeettii yaadachuu ijoollee cimsuu keessatti gahee guddaa akka qabu hubachuun danda'amee jira. Fakkeenyaaf, hiibboo " **Ganama miila afur, guyyaa miila lama, galgala miila sadiin deema** " jedhu deebiin isaa: 'daa'ima _ ga'eessa _ dullummaa (jaaraa) dha. Kun immoo yeroo akkam miila lamaan, yeroo akkam immoo miila sadiin akka deeman akkasumas yeroo akkam miila afuriin akka deeman duubatti deebi'anii yaadachuu isaan gaafata. Kunis, dandeettii yaadachuu isaanii daran cimsa. Dabalataanis, wanta yaadatan akka hubatan, kan hubatan kana immoo nafeeffachuun yeroo mara akka yaadatan godha.

4.2.6 Naannoo Barsiisuu Keessatti

Hiibboon ijoolleen akka naannoo isaanii barataniif qooda guddaa taphata. Qayee keessatti dhalatan irraa eegalanii, hanga sadarkaa biyyaatti, darbeeyyuu hanga sadarkaa adduunyaatti beekuu danda'u.

Odeeffannoon odeeffkennitoota hawaasarraa Caamsaa 8 fi 21 /08 argame akka ibsutii, hiibboon ijoollee naannoo waliin walbarsiisuu keessatti heddu gargaara. Kunis gaaffii hiibboo sanaa deebisuuf jecha wantoota naannoo isaanii keessatti argaman kan akka lubbu qabeeyyii, lubbu dhabeeyyii, meeshaalee gara garaafi kkf maqaa dhayuu danda'u. Adeemsa kana keessa naannoo baru. Kun immoo, beekumsa isaan naannoof qaban akka dabaluu taasisa jechuun yaada isaanii qorattuuf laatanii jiru.

Yaada isaanirraa ka'uun gahee hiibboon naannoo barsiisuu keessatti qabu bira ga'amee jira. Hiibboon mala gaaffiifi deebitiin dhiyaachuun isaa, ijoollee wantoota gara garaan wal barsiisuuf carraa laataaf. Adeemsa kana keessa wantoota naannoo isaanii keessatti argaman: bineensota, meeshaalee gara garaa, mukkeenfi kkf waamuun isaanii hin oolu. Kun immoo naannoo isaanii baruuf isaan fayyada. Fakkeenyaaf, **hiibboo "Jaarsa bututaa xurbaa daa'immanii jala kuma"** jedhu deebiin isaa **'Harbuu'** dha. Hiibboo kana keessatti ijoolleen gosa biqiltuu kanaa baruu bira darbanii harbuun naannoo akkamiitti biqiluu akka danda'u hubachuun naannoo gargar baafatu.

Haaluma walfakkaatuun, barsiisota Afaan Oromoo barsiisan Caamsaa, 11 fi 18 /08 odeeffannoon argame akka ibsutii, ijoolleen hiibboo dayeeffachuun naannoo isaanii baruuf carraa guddaa qabu jechuun kaasaniiru. Kunis wantoota naannoo isaanii keessa jiran kan akka: meshaalee adda addaa, mukkeen, bineensotaafi beeladoota garagaraa akkasumas, lubbuqabeeyyiifi lubbudhabeeyyii naannoo isaanitti argaman barsiisuuf gargaara. Dabalataanis, naannoowwan gara garaa akka baran nitaasisa jechuun yaada walfakkaatu qorattuuf kennanii jiru.

Qorattuunis, yaada odeeffkennitootaa bu'ureeffachuun, hiibboon ijoolleen naannoo akka baraniif qooda guddaa qabaachuusaa bira geessee jirti. Fakkeenyaaf, hiibboo **" Shawween shawwiste dallaatti nurakkiste"** jedhu, kanaan ijoolleen wantoota naannoo isaanitti argamu akka adda baafataniif gargaara. Bifuma kanaan, carraan ijoolleen hiibboo dayeeffachuun naannoo baratan bal'aadha.

Yaada kana Awedoba (2000:41) faayidaa hiibboon ijoolleen biyya isaanii hawaasa naannoosaanii barsiisuu keessatti qabu bal'inaan boqonnaa lama keessatti ka'eera.

4.2.7 Kalaqa Yaadaa Ijoollee Cimsuu Keessatti

Faayidaa hiibboon ijoolleef qabu keessaa inni guddaan, kalaqa yaadaa ijoollee cimsuudha. Kunis ijoolleen deebii hiibboo argachuuf jecha wanta gaafataman irratti hundaa'uun yaadaa haaraa kalaquuf dirqamu.

Hiibboon kalaqa yaadaa ijoollee cimsuu ilaalchisee, afgaaffii barsiisota Afaan oromoo (B/saa Asraat Baqqalaa, Maammoo Lataafi b/tu Asteer Gurmuu) Caamsaa 02 fi 09/08 taasifameen yaada qorattuuf kennanii jiru. Gaaffii ijoolleen tapha hiibboo kana keessatti walgaafatan garaa garummaa qaba. Keessattuu, carraa hiibboo cimaa walgaafachuu yoo argatan deebii hiibboo sanaa argachuuf jecha bal'isanii yaaduun wantoota naannoo isaanii jiranis ta'ee adduunyaarratti argamu beekuuf ykn bira gahuuf carraaqu. Ennaa kana kalaqa yaadaa cimsachaa akka deemaniif isaan gargaara jechuun yaada qorattuuf kennanii jiran.

Odeeffannoo odeefkennitootarraa argame bu'ureeffachuun, ijoolleen hiibboo keessatti dabareen wal gaafatu waan ta'eef xiiqii walqabachuun hanga gaaffii ulfaataatti adeemu. Hiibboon kamiyyuu, dhugaa addunyaarra jiruuf haala qabatama naannoo waan bu'ureeffatuuf ijoolleen buusanii baasuun, wantoota wal madaalchisuun, haqaafi wantoota naannoo isaanii jiru hubachuun irratti yaadu. Kun immoo akka isaan dandeettii kalaqa yaadaa cimsataniif heddu isaan gargaara. Akkasumas, dandeettii kalaqanii yaaduu isaan barsiisa.

Hayyuun Awedoba (2000:47). jedhamus yaaduma kana dhugoomsa. Kunis boqonnaa lama keessatti bal'inaan kaa'amee jira.

BOQONNAA SHAN: Cuunfaafi Yaboo

Boqonnaan kun dhiimmoota lamarratti xiyyeeffata. Inni duraa cuunfaa argannoo qorannichaa kan dhiyeessu yammuu ta'u inni lammataa yaboodha.

5.1. Cuunfaa

Hawaasni tokko yoojiraate isa waliin wantoonni baay'ee jiraachuu danda'u. Jiraachuu hawaasaa /uummataa waliin kan argamuu danda'u keessaa inni tokko afoola. Afoolli kalaqniifi qorannoon dhaloota darbee kan ittiin hubatamu daawwitii aadaati. Kunis, kan mul'isu afoola beekuun aadaa beekuudha. Aadaa beekuun immoo jiruufi jireenya hawaasaafi dhuunfaa beekuu bira darbee of beekuudha. Afoolli aadaa, duudhaa, safuu, ogummaa, falaasama, amantaa, seenaa, ilaalcha, beekumsa uummataa kan kuufame, mudannoowwaniifi muxannoowwan hawaasaa afaanifi gochaan dhalootarraa dhalootatti daddarbaa dhufeeffii ammas, daddarbaa kan jiruu kalaqa hawaasaati. Afoolli waan bal'aa ofkeessatti kan hammatu ta'us, walitti qabuun nidanda'ama. Inni duraa, raagoowwan (oral narrative) kan akka raagamtaa, oduu durii, afseenaafi kkf dha. Kan itti aanu, af walaloo (oral poetry) walaloo, geerarsa, faaruwwan adda addaa, geerarsa, tapha ijoollee, geelloofi kkf kan hammatu yoo ta'u; inni dhumaa, uunka gaggabaabaa (witicisms) jalatti warra ramadaman mammaaksaafi hiibboodha.

Hiibboon damee afoolaa uunka gaggabaabaadhaan dhiyaachuu danda'u keessaa isa tokkodha. Innis, bifa gaaffiifi deebiitiin kan dhihaatu ta'ee; yeroo baay'ee maatiiwwan warra tokkoo bakka walitti qabamanii jirannitti galgala ykn yeroo boqonnaa namoonni heddu walgahanitti kan taphatamu waan ta'eef gamtaafi miira hoo'aadhaan hordofama. Tapha kana keessatti hirmaannaa cimaatu taasifama. Akkasumas, hiibboon bifa taphaatiin waan dhiyaatuuf bashannansiisuu cinaatti ijoolleen dandeettiiwwan gara garaa kallattii adda addaatiin akka goonfatan gumaacha olaanaa taasisa. Kunis, wanta beekamaa tokko akka icciititti hiikuun kan taphatamu, wantoota qaama isaanii irratti argamu, qe'ee isaanii jiruufi naannoo isaanitti mul'achuu danda'an saayinsii hiibbootiin wayta gaafataman baay'ee carraaqsuu danda'a. Carraaqqiin ijoolleen deebii hiibboo argachuuf, haala qabatamaa naannoofi dhugaa addunyaa kanarratti sakatta'iinsi godhan, sammuun isaanii daran qaramuun, beekumsa gara garaa akka goonfataniif gahee guddaa qaba. Kana malees, hiibboo raawwiin isaa ariitii barbaada. Gaaffii gaafataman, ennaa gaaffii fi deebiitiin wal sardan, sammuun isaanii gaafachuufis ta'ee deebisuuf qophaa'ummaa qaba. Kunis,

sammuun ijoollee atattamaan akka waa xiinxalee madaalchisuun deebisuuf, isaan gargaara. Kanaanis, dandeettii waaqayyabachuufi yaada burqisiisuu nicimsatu. Dabalataanis, argannoo qorannoo kanaa kan ta'e, gahee hiibboon Oromoofi adeemsi raawwii isaa ijoolleef qabu cuunfaa kanaatti aanee dhiyaatee jira.

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa, adeemsaafi faayidaa hiibboon Oromoo ijoolleedhaaf qabu qaaccessuun ibsuudha. Kunis, faayidaawwan hiibboon Oromooijoolleef qabuufi adeemsi raawwii tapha hiibboo gumaachi inni ijoolleef taasisu qaaccessuun bu'aa isaa adda baasuudha.

Dabalataanis, Odeeffannoon odeeffennitoota afgaaffii, bargaaaffii, marii gareefi daawwannaa iraa funaanamee qaaceffamerraa hubachuun akka danda'ametti adeemsifi faayidaa hiibboon Oromoo ijoolleef qabu hedduu ta'uu bira gahamee jira. Akkasumas, hiibboo ennaa taphatan adeemsa hiibboo itti taphatamu eeganii taphachuunis, ijoolleef gahee olaanaa qabaachuun isaa hubatameera. Kanaanis, qabxiileen armaan gadii argannoo qorannoo kanaa ta'anii walduraa duubaan dhiyaatanii jiru.

- A. Hiibboon Oromoo maatii keessatti, maqaalee wantoota gara garaa, lakkoofsa, haala falmiifi safuu nibarsiisuu.
- B. Mana barumsaa keessatti ijoolleen dandeettiwwan afaanii karaa idilee ta'een akka isaan cimsataniif nigargaara. Keessattuu, dandeettii dubbachuufi dhaggeeffachuu daran akka cimu taasisa.
- C. Hiibboon Oromoo dandeettii jechootaa ijoollee nicimsa. Kunis qabata hiibbootiin hiikaafi faallaa jechootaa dagaagfachuun sammuun isaanii akka cimu heddu gargaara.
- D. Caasluga barsiisuu keessattis hiibboon Oromoo gumaacha gochuun sammuun ijoollee kallattii kanaan akka qaramuuf tumsa nitaasisa.
- E. Hiibboon Oromoo dandeettii waayaadachuu ijoollee cimsuu keessatti qooda guddaa qaba.
- F. Ijoolleen naannoofi wantoota naannoo isaanii keessa jiru akka mil'ataniifi adda baafataniif baay'ee gargaara.
- G. Hiibboon ijoolleen kalaqa yaada yookaan yaada haaraa akka isaan kalaqaniif, shoora olaanaa taphata.
- H. Ijoolleen, aadaa hawaasa keessa jiru adda baafachuun beekumsa gama kanaan qaban akka cimsataniif heddu gargaara.

- I. Adeemsa raawwii hiibboon Oromoo ittiin taphatamu eeganii hiibboo taphachuun, ijoollee obsa barsiisuu cinaatti, wantoota adeemsa sana keessatti raawwatamu sana xiiqeeffachuun beekumsa gama kanaan ta'ee gama hiibbootiin qaban daran akka dabalun nitaasisa.
- J. Seera hiibboo Oromoo hordofanii hiibboo taphachuun, ijoolleen akka seera wantoota gara garaa kabajanifi baratan nitaasisa.
- K. Hiibboon Oromoo, gamtaan galgala taphatamuun isaa ijoolleen waan gara garaa akka isaan wal irraa baran nitaasisa.
- L. Bashannansiisuun, dhiphinaafi nuffii tokko malee ijoolleen beekumsa gara garaa goonfachuun sammuun isaanii kan duraa caalaa akka qaramuuf isaan gargaara.
- M. Ijoolleen tapha hiibboo keessatti xiiqii walitti qabachuun gaaffilee ciccimoo walgaafachuun beekumsa isaanii walii gabbisaa akka deemaniif nigargaara.

Walumaagalatti, hiibboon Oromoo ijoolleen beekumsa gama aadaa, safuu, hiikaafi faallaa jechootaa, caaslugaa, dandeettiiwwan afaanii, dandeettii yaadachuu, dandeetti kalaqa yaadaafi falmiitiin qaban akka cimsatan nitaasisa. Kunis, adeemsa tapha hiibboo keessa waan bal'aatu jira. Wantoonni kana keessa jiran hunduu jalqabaa kaasee hanga xummuraatti, hojii sammuutiin kan wal qabateedha. Kanaanis, hiibboon Oromoo beekumsa wantoota gara garaa ijoollee goonfachiisuun sammuun isaanii qaramuun akka cimu taasisuuf faayidaa guddaa qaba.

5.2. Yaboo

Rakkoollee hiibboodhaan walqabatan xiinxaluudhaan yaada "osoo akkas ta'ee" jedhu akka armaan gadiitti dhiyaatee jira.

1. Uummanni Oromoo hundi, afoolli daawwitii eenyummaa isaa ta'uu beekuun keessattuu, hiibboo Oromoo adeemsa raawwii isaa eeganii taphachuun, faayidaa inni qabu hubatanii; tursiisuun osoo ijoollee isaanii dhaalchisanii gaarii ta'a.
2. Barsiisonni Afaan Oromoo barnoota afaanii keessatti hiibboo Oromoo gargaaramuun waan heddu ijoollee qabsiisuu danda'u. Kanaaf, dameen afoolaa kun karaa idileeffameen osoo hojiirra oolee gaarii ta'a.
3. Ijoolleen karaa al idilee ta'een maatii keessatti; idileen immoo mana barumsaatti qabata hiibbootiin wantoota baay'ee barachuu danda'uu isaanii wal hubachiisuun osoo walcimsaa deemanii gaarii ta'a.

4. Waajirri Aadaafi Turiizimiis ta'ee hojjettoonni achi keessa jiran dirqama ogummaafi lammummaa ofirraa qabu waan ta'eef; duudhaan hawaasaa kun kabajameefi eegamee taa'uu bira darbee, kallattii gara garaatiin hojiirra ooluu akka danda'uuf gama isaanitiin osoo haalli mijataa uumamee gaarii ta'a.

Wabiilee

Abraham, R.D. (1972). "Foklore And Literature As Performance", Journal Of Foklore Institute.
Addunyaa Barkeessaa .(2014). *Semmoo: Bu'uura Barnoota Afaanii fi Afoola Oromoo*.
Oromiyaa Finfinnee : Far East Trading PLC.

- A.K.Awedoba. (2000). *An Introduction To Kasena Society and Culture Through Their Proverbs*. Lanham: University Press Of America
- Alamaayyoo Hayileefi kanbiroo. (1998). *Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffaa}*. Finfinnee: Biiroo Aadaafi Tuurizimiin kan maxxanfame.
- Armstrong Thomas . (2008). *The Human Odyssey: Navigating the Twelve Stages of Life*. New York: Sterling.
- Asaffaa T. (2009). *Eela. Seenaa Oguma Oromoo*. Finfinnee, Oromiyaa: Far East Trading Press.
- Bascom, W. (1992). *American Folklore in the New world Bloomington And Indiana polis*: Indiana University press.
- Burns, T.A. (1976). Riddling: Occasion to act. *The Journal Of Amerikan Folklore*, 89, (352), 139-165. <http://www.jstor.org/stable/539687>. Accessed: /09/2011.
- Caalaa Sooroo.(2013). *Irreecha Hora Arsadii*. Oromiyaa: Dukam Elleni PLC.
- Cathy N. and Clough P. (2006). Inclusion in the Early Years: "Critical Analyses And Enabling Narratives."
- Dajanee Gammachuu .(2014). "Afoola Haala Naannoo Bu'ureeffate; Hiibboo Walisoo Liiban" MA thesis.
- Dasta D.(2002) . *Bu'uura qorannoo* : Yuuniversitii Finfinnee. Dhaabbata Maxxansaa Boolee.
- Donn Varris, Hart .(1964). *Riddles In Filipinofolklore*. Syracuse N.Y, Anthropological Analysis, Syracuse University Press.
- Dorson, Rechard M. .(1972). *Folklore and Folklife: An Introduction*. Chicago and London : The University of Chicago press.
- Encyclopedia Americana .(1995).Vol 11.USA. Glolier Incorporated.
- Fekade Azeze .(1991). *Yesineqal Mamriya*: Institute For International Co Opration Of The Jerman Adult Education Association.
- Flick, U. (2002). *An Introduction To Qualitative Research, 2nd Edition*. New Dehi: Sage Publication Ltd.
- Finnegan, Ruth .(1970) .*Oral literature in Africa*. Oxford: Oxford University press.
- _____.(1974). "how Oral is oral literature?" *bulletinof the school of oriental and Africa studies*.
- Huseen Hajii. (2006). " Xiinxala Hiibboo Daa'immanii Naannoo Amaaraa Godina Addaa Kamisee Aanaa Baatee." BA Thesis.
- Isaacs Alan. (1981). *TheMacmillan Encyclopidia*. USA. Laurence Wrda Associates LTD.
- Jaarraa W. fi Wasanee B. (2001). *Bantuu Haaraa: Caaslugaafi Ogbarruu Afaan Orommoo finfinnee*: Oromiyaa.
- Goldstein .(1964). Learning how to ask: *A Sociolinguistics Appraisal of the role of the Interviewin Social Science Research*. Cambridge University press.
- Harries, L. .(1971). The Riddle in Africa. *The Journal Of Amerikan Folklore*, 84, (334), 377-393. <http://www.jstor.org/stable/539632>. Accessed: 21/09/2011.

- Kothar, R. .(2010). *Research Methodology: Methods And Techniques* (2nd Revised). New Age International (P) Limited, Publisher.
- Mayring, ph. .(2000). *Qualitative analysis (28 paragraphs)*. forum qualitative social frosting/ forum: qualitative social research.
- Melakneh Mengistu. (2005). *Map of African Literature*. Addis Ababa: Branna Enterprise.
- Miruka,Okumba. (1999) . *Studying Oral Literature*. Nairobi: Acacia Publishers.
- Misgaanuu Gulummaa. (2011). *Dilbii: Bu'uura Afoola, Ogafaaniifi Afwalaloo Oromoo*. Finfinnee.
- Mitikkuu Dhibbeessaa. (1991). *Afoola Oromoorratti Qabxiilee Tokko Tokko Wiirtuu Jiildii (4)*. Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo; Finfinnee: Biiroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaa.
- Okpewho, I. (1992). *African Oral Literature*. Bloomington: Indiana University press.
- Oring E. (1986). *Folk Group and falklore Generes, An Introduction*: longman Utah Sate University .
- Taarikuu Birhaanuu. (2014). " Qaaccessa Faayidaa Durduriifi Hiibboo" MA thesis.
- Tamakloe, E.F. (1931). *A Brief History Of The Dagbamba People*. Accera: Governmennt. Print.
- Taurai G. Ephraim . (2008). *Shona Reasining Skill In Zimbabwe: The Importance Of Riddles*. Journal of Pan Africa Studies.
- Smiaz, M. and Stephen, N. .(2005). "Living Folklore: *Introduction to the Study of Peoples and their Tradition*". University Press: Utah.
- Solomon Areaya . (2004). *Qualilative Research: Beyond anumber Game*. Institute of Educational Research Flambeau. Addis Ababa University (Vol.aaNo.2)
- Steven.A. .(1976). *Concise Oxford English Dictionary*. Oxford University Press.
- Spradley, J.P. .(1979). *The Ethnographic Interview*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Warquu Dachaasaa .(1992). *Hiibboo*. Wiirtuu Jiildii (5). Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo; Finfinnee: Biiroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaa.
- Wasanee Bashaa . (1994). *Qorii Qorsaa*: Birana printing.
- ዘሪሁን አስፈው፡፡ (1999): ፡ የስነ-ፅሁፍ መሰረታዊነት ፡፡ አዲስ አበባ ንግድ ማከማቻ ፎርም፡፡
- (w.w.w.reddle.com.)

Dabalee A

YUUNIVARSITI ADDIS ABABAA

**KOOLLEEJII NAMOOMAA, QORANNOO AFAANOOTAA,
JOORNAALIIZIIMIIFI SABQUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, HOGBARRUUF FOOKLOORII**

Af-gaaffii Hawaasa Naannoof Qophaa'an

Gaaffannoon kun hawaasa naannoo idattoof filataman qofa kan ilaallatudha. Kaayyoon qorannoo kanaa faayidaa hibboon sammuu ijoollee qaruu keessatti qabuufi adeemsa raawwiisaa qaaccessuudha. Odeeffannoon sirraa argadhus, hojii qorannoo kanaaf qofa kan ooludha. Kanaaf, bilisa ta'uun gaafannoo kana akka naaf deebistu kabajaan sigaafadha. Galatoomi!

1. Yeroo ijooollummaa keessanii hhiibboo taphattanii beektuu? Eenyurraa dhageessan?
2. Faayidaawwan hiiibboon qabu maal maal fa'i ?
3. Hiiibboon sammuu daa'immanii qaruu keessatti qooda qaba jettanii yaadduu? Akkamitti?
4. Ijoolleen keessan hiiibboo nitaphatuu? Yoom yoom taphatu?
5. Hiiibboon maatii gidduutti taphatamuun isaa faayidaa qaba jettanii yaadduu? Akkamitti?
6. Hiiibboon ennaa taphatamu, adeemsi tapha hiiibboo ittiin raawwatamuufi seerri beekamaa ta'e nijiraa? Ijoolleedhaaf hoo faayidaa maal qaba jettu?
7. Isin ijoolleen keessan hiiibboo akka gargaaraman nijajjabeessituu?
8. Itti fayyadama hiiibboorratti garaagarummaan koorniyaafi umurii nijira?
9. Hiiibboon galgala qofa akka taphatamu maaliif daangeffame?
10. Ga'een maatii ijoolleen hiiibboon sammuu isaanii akka qaratan gochuu keessatti qaban maal maal fa'a?
11. Yeroo ammaa kana ijoolleefi maatiin isaanii akkuma duritti hiiibootti fayyadamaa jiruu? Kuni kan ta'e maaliif isinitti fakkaata?
12. Waantoonni akka ijoolleen hiiibboo hintaphanne gufuudha jettanii yaaddan maal maal fa'a?
13. Dhaloonni ammaa ijoolleen hiiibboo akka itti fufiinsaan taphattuuf maal gumaachuu qaba?

**Dabalee B
YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA**

**KOOLLEEJII NAMOOMAA, QORANNOO AFAANOOTAA,
JOORNAALIIZIIMIIFI SABQUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, HOGBARRUUF FOKLOORII**

Afgaaffii Barsiisotaaf Qophaa'e

Gaaffannoon kun barsiisota Sadarkaa 1^{ffaa} (kutaa 5^{ffaa} fi 6^{ffaa}) Afaan Oromoo barsiisan keessaa warreen iddattoof filataman qofa kan ilaallatuudha. Kaayyoon qorannoo kanaa faayidaa hibboon sammuu ijoollee qaru keessatti qabuufi adeemsa raawwiisaa qaaccessuudha. Odeeffannoon si irraa argadhus, hojii qorannoo kanaaf qofa kan ooludha. Kanaaf, bilisa ta'uun gaafannoo kana akka naaf deebistu kabajaan sigaafadha.

Galatoomi!

1. Faayidaa hiibboon guddinaaf bilchina sammuu ijoollee keessatti qabu akkamiin ilaalta?
2. Gumaachi hawwaasa naannoo ijoollee hiibboo barsiisuu keessatti maal fakkaata?
3. Muuxannoo barsiisummaa keessatti qabdaniin ijoollee yeroo ammaa barachaa jirammoo kan duriitu caalaa hiibboo beeka?
4. Kitaabni barattootaa ijoolleen akka hawaasa naannoorraa hiibboo baran waan gumaachu qabaa?
5. Gumaachi kun qubsaadha jettee yaaddaa?
6. Akka barsiisaa Afaan Oromootti hiibboon barnoota afaanii keessatti gumaacha maal qaba?
7. Hiibboon sammuu ijoollee qaru keessattii gama kamiin gumaacha taasisa?
8. Waantoonni akka ijoolleen galgala galgala hiibboo hintaphanne gufuu ta'an maali jettee yaadda?
9. Hiibboon dhaloota dhufu hundaa akka qaqqabuu danda'u qaamonni dhimmi kun ilaallatu maal maal gochuu qabu jettee yaadda?
10. Itti fufiinsa gosa afoolaa kanaaf (hiibboof) ga'een barsiistotaa maali?

**Dabalee C
YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA**

A. Eeyyee

B. lakki

C. hanga tokko

7. Akka Afoola Oromootti yoo hiibboo guyyaa taphatan maaltu ta'a jedhama?

Gabaabsii barreessi. _____

8. Tapha hiibboo keessatti seera maal faatu jira? Seerri kun maal isin fayyade? _____

9. Faayidaa hiibboon qaba jettu hamma beektu tarreessi.

a. _____

b. _____

c. _____

d. _____

e. _____

10. Barnoota afaanii barachuu keessatti hiibboon faayidaa qaba yoo jette hamma beektu tarreessi.

a. _____

b. _____

c. _____

d. _____

e. _____

Dabalee D

Gabatee Namoota Odeeffannoo Kennan Mul'isu

Lakk.	Maqaa guutuu	Saala	Umrii	Ganda	Gahee hojii
1	Lammii Garasuu	Dhi	72	Insilaalee	Qotee bulaa
2	Alamuu Abbooyyee	"	78	Qaallittii	"
3	Daadhii Jimaa	"	71	Dhankaaka	"
4	Afraasaa Kafanii	Du	60	Bakkajjoo	Qonnaan bultuu
5	Nadhii Taliilaa	"	66	Godinoo	"
6	Guraaraa Liiban	Dhi	80	Erar	"
7	Tsaggaayee Waldee	Dhi	44	Bishooftuu	I/ G Waajira Aadaafi Turiizimii Aanaa Ada'aa
8	Aynaalam Abarraa	Du	31	"	I/A/I/G Waajira Aadaafi Turiizimii Aanaa Ada'aa
9	Asraat Baqqalaa	Dhi	34	Dirree	Barsiisaa
10	Asteer Gurmuu	Du	28	Hiddii	Barsiistuu
11	Maammoo Lataa	Dhi	35	Dhankaaka	Barsiisaa

Gabatee Barattoota Odeeffannoo Kennan Mul'isu

Lakk	Maqaa Guutuu	Saala	Umrii	Mana Barumsaa	Kutaa
1	Alamituu Jimaa	Du	12	Hiddii	6
2	Abbaay Biraanuu	Dhi	11	"	5
3	Kiisuu Lammaa	"	12	"	6
4	Kokkabee Hayilee	Du	12	"	6
5	Lallisee Girmaa	"	11	"	5
6	Tigisti Shifarraa	"	12	"	5
7	Xilaahun Simee	Dhi	12	"	6
8	Siifan Gammachuu	Du	11	Dhankaaka	5
9	Biyyaa Taaddasaa	Dhi	12	"	5

10	Burtukaan Kabbadaa	Du	12	"	6
11	Barakat Tulluu	Dhi	12	"	5
12	Caaltuu Araddoo	Du	12	"	6
13	Naa'ol Gammachuu	Dhi	12	Dhankaaka	6
14	Toleeraa Liiban	Dhi	11	Dhankaaka	5
15	Feeneet Mangistuu	Du	11	Dirree	5
16	Fiqaaduu Kabbadaa	Dhi	12	"	6
17	Gaaddisaa Lammaa	"	12	"	6
18	Caalaa Wandimmuu	"	12	"	6
19	Sisaay Adaree	Du	11	"	5
20	Yoodit Mulgeetaa	"	11	"	5

Dabalee E

Hibboowwan Garagaraa Akka Fakkeenyaatti Fudhatamaniifi Funaanaman

1. Dukkanni gumbii guute
2. Ni deema ni deema hin dhaabbatu
3. Abbaan bokkuu marmaratee rafe
4. Fannisan fannoo hin qabduu teesisan teesson hin qabdu
5. Guyyaa bakka feete ooltee galgala hanxaxiin cufatti
6. Funyaan qabdii furrii hin baafattu
7. Hojii waaqaa mukti buphaa buuse
8. Bixxilleen lamaan tabbatti hirkatte
9. Hoolaan gurraachi abbaan koo naaf qale dhiiga hin qabu
10. Ilmoon haadha keessaa baatee haadha dhiitti
11. Funyaan qabdii hin haxxifattu
12. Qamadii garaa jalaa bokkaan hin tuqu
13. 13. Bakka qottiyyoo diimaan ciise margi hin margu
14. Osoon kolfuun gubadhe
15. Loon baay'ee keessaa kormaa tokko qofa
16. Shaa jettii shanbaa jettii harkaan nan tuqin jettii
17. Ilkaan hin qabduu dheedhii nyaachuu hin dadhabdu
18. Osoo boossuu kofaltii osoo haatuu mar'atti
19. Gabaabaa qalbii dheeraa
20. Dheeraa qalbii gabaabaa
21. Mana hin qabdu nyaata hin dhabdu
22. Loon hin qabduu ni elmiti
23. Hamma majii geessi biyya waliin geessi
24. Bifaan gurraattii amalaan giiftii
25. Hin dhiqattu hin dibattu ni bareeddi
26. Ganama argee guyyaa dhabe
27. Lafarra kaattii saree fakkaatti
28. Jiraa du'aa baatu du'aa jiraa baatu
29. Yoo bahu mana ilaala yoo galu ala ilaala
30. Ani asin kaay'ee maaltu achirra sikaa'e
31. Ani silaalaa ati waaqa ilaalta

32. Arraba hin qabuu daaraafi awaara arraabdi
33. Yoo nyaatu ni fayya yoo dhugu ni du'a
34. Balbala cufattee sirbiti
35. Sangaa gurraachi bosona keessa deema
36. Baala fakkaata waaqarra kaata
37. Foon diimaa mataatti baata ofii hin nyaatu namaaf hin laatu
38. Jaarsa gabaabaa bareedaa kan afaan areedaa
39. Lafee hin qabuu ija hin dhabu
40. Haati lafa dhiittii ilmoon haadha dhiitti
41. Ilmoon ni deemna ni deemna jettii haati ni teenya jettii
42. Gabaa hin dhaqxuu dhadhaa hin dhabdu
43. Ganama hiyyeessa galgala dureessa
44. Godoo gamaa balballi ishee lama
45. Ani lafan si kaa'e maaltu waaqa irra si baase
46. Asuma taa'ee walitti qabe
47. Abbaas hin fakkaatu haadhas hin fakkaatu
48. Akka ayyaana keenyaa halaala irra teenya
49. Yoo ergan ni fagaatti yoo waaman ni dhiyaatti
50. Adii dhalaa gurraacha horsiifata diimaa guddifata
51. Abbaan gabaabaan lafa jala fiiga
52. Asii fiigee gunbii diige
53. Afur taatee boolla tokkotti fincoofti
54. Abbaa garbee iyyaa darbe
55. Isuma tumuu isumaan qabuu
56. Akaayyii ishee hin nyaatanii gaaddisa ishee hin taa'ani
57. Bifaan wal fakkaatti hojiidhaan wal caalti
58. Tokko ganama jibba
59. Tokko gagala jibba
60. Tokko ganna jibba
61. Fuuldura mootii teessee fincoofti
62. Haati mala ilaalti ilmoon nama nyaatti

63. Uleen abbaan koo naaf mure hin dabus hin caabus
64. Lafee hin qabuu ijjisaa dhibba
65. Hin dhiqattu, hin dibattu ni bareeddi
66. Harkaan facaasanii ijaan haaman
67. Ol utalee gad cuqqaale
68. Fayyaan du'aa baata, du'aan fayyaa baata
69. Shaniin dhahee shantamaan albaase
70. Ganama argeen guyyaa dhabe
71. Luka afur qabaa laga hin cehu
72. Godoo gaaraa balballi lafa ilaala
73. Guyyaa namaa gadi halkan namaa oli
74. Guyyaa hiyyeessa; halkan dureessa
75. Waajaha dinqii: Waaqa utubaa malee dhaabbate
 Lafa dhisaa malee diriire
 Gaangee dhala malee hafte
 Bishaan ooficha malee yaa'u

 Bofa miila malee deemu
 Huummoo dhukkuba malee aadu